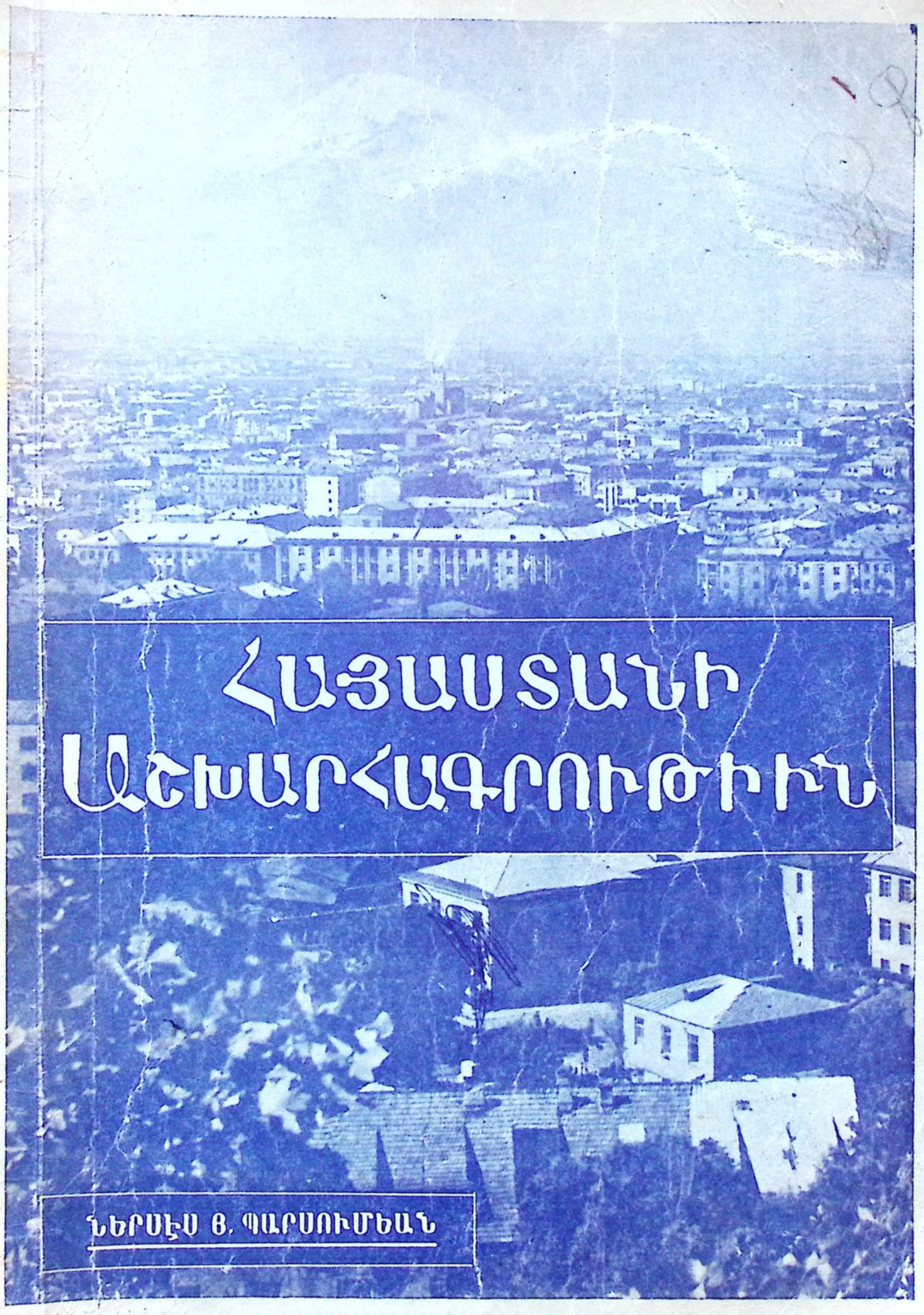

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐՍԷՍ Ց. ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

2201

ՆԵՐՍԷՍ Ց. ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԿԻԼԻԿԻԱ ԵՒ

ԱՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԲԱԶՄԱԹԻՒ ՓԱՐՏԷՍՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ԲԱՐՁՐԱԳՈՑՆ ԿԱՐԳԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

Ե. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

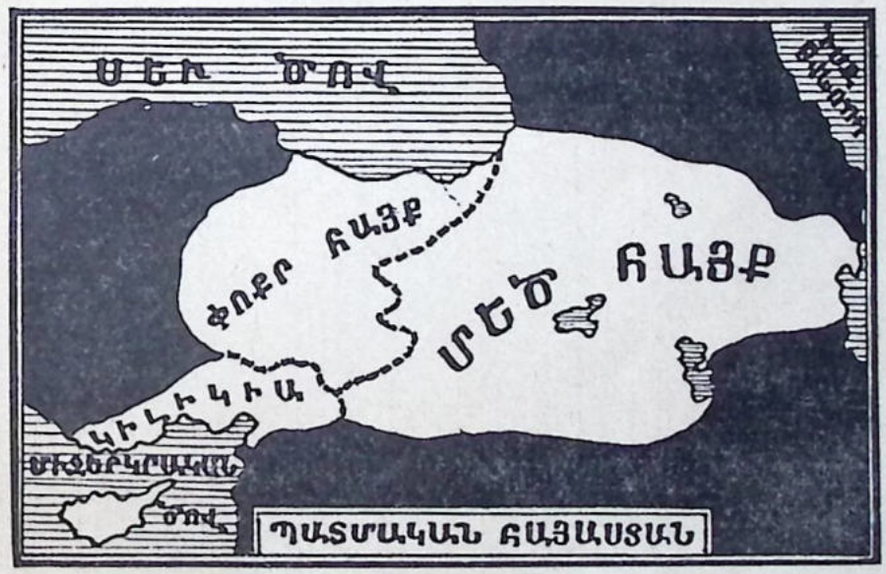
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ա. ԴԱՍ

ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԴԻՐՔԸ.— Պատմական Հայաստանը կամ Հայկական Բարձրաւանդակը, (Մեծ Հայք) կը տարածուի Փոքր Ասիոյ արեւելեան կողմը:

ՍԱՀՄԱՆ.— Պատմական Հայաստանի սահմանները են. հիւսիսէն՝ Վրաստան եւ Կուր գետ, հարաւէն՝ Միջագետք, արեւելքէն՝ Մուղանի տափաստանը եւ արեւմուտքէն Եփրատ գետ:

ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ.— Պատմական Հայաստանի (Մեծ Հայք) տարածութիւնն է մօտաւորապէս 250·000 քառ. քմ.:

ԾԱՆՕԹ.— Վերոյիշեալ սահմաններէն դուրս են Փոքր Հայքը, Հայոց Միջագետքը եւ Կիլիկիան:

ՄԱԿԵՐԵՒՈՑԹ.— Հայաստան լեռնակղզի մըն է: Հայաստանի լեռները չարունակութիւնն են կեդրոնական Ասիոյ լեռներուն: Գլխաւոր լեռնաշղթաներն են.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԵՌԵՐԸ

1 — Հայկական Պար:
2 — Հայկական Տաւրոս:
3 — Պոնտական Պար:
4 — Փոքր Կովկասեան Լեռներ:

Ա.— ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՐ.—Մասխ սարէն դէպի արեւմուտք, Հայաստանի կեդրոնը, մօտ 300 քլմ. տարածութեան վրայ կ'երկարաձգուի Հայաստանի ամէնէն մեծ լեռնագօտին, որ յայտնի է Հայկական Պար *կամ* Արարատեան լեռներ *անունով: Թուրքերը այս լեռնագօտին կը կոչեն* Աղրի Տաղ: *Հայկական Պարի գլխաւոր լեռներն են.* Բարբոդ, Սուկաւէտ, Բիւրակնեան *կամ* Պինկէօլ, Ծաղկանց *կամ* Ալա Տաղ *լեռները:*

Բ.— ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՒՐՈՍ.— կը տարածուի Հայաստանի հարաւը. չարունակութիւնը կը կազմէ Կիլիկեան Տաւրոսին եւ, կ'երկարաձգուի մինչեւ Վանայ լիճին հարաւային եղերքը: Ունի քանի մը ճիւղաւորումներ, որոնց նշանաւորներն են Սասնոյ *լեռները:*

Գ.— ՊՈՆՏԱԿԱՆ ԿԱՄ ԽԱՂՏԵԱՅ ՊԱՐ.— Այս լեռնաշղթան կ'երկարաձգուի Սեւ ծովուն հարաւային եղերքը, Հայկական Բարձրաւանդակին հիւսիսը:

Դ.— ՓՈՔՐ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԼԵՌՆԵՐ.— Այս լեռնաշղթան կը չրջապատէ Սեւանայ լիճը:

ԹԵԼԱԴՐՈՒԹԻՒՆ.— Դծել տալ Հայաստանի լեռներուն քարտէսը եւ պատմել Հայոց լեռներուն աւանդութիւնները:

Ը Ն Թ Ե Ր Ց Ո Ւ Մ

Ա.— Հայկական Պարի լեռներն են.—

1. *Բարբոդ կամ Թաքալթու լեռներ.*— Կ'երկարաձգուին Մասիսէն դէպի արեւմուտք: Հարուստ են աղահանքերով:

2. *Ջրաբաշխի լեռներ* (Շահ–Ծօղ).— Կը տարածուի Բարբոդ լեռներուն հիւսիս–արեւմուտքը: Ջրաբաշխի լեռներուն արեւմըտեան ծայրը կը բարձրանայ *Սուկաւէտ* (Քէօսէ–Տաղ) կոնաձեւ գագաթը (2·600 մեթր):

3· *Շառխան լեռներ*·— կը շրջապատեն Արածանիի արեւմտեան ակունքը:

4· *Բիւրակնեան կամ Պինկէօլ լեռներ*·— կը տարածուին Սուկաւէտ լերան հարաւ արեւմուտքը եւ կը գրաւեն ընդարձակ տարածութիւն մը: Շատ ջրառատ են· անոնց ջուրերը ծնունդ կու տան մէկ կողմէ Երասխի, իսկ միւս կողմէ Արեւմտեան Եփրատի եւ Արածանիի ակունքներուն: Բիւրակնեան լեռներուն բարձրագոյն գագաթն է *Սրմանց* լեռը (3·300 մեթր) ուրկէ կը բխի Երասխ գետը:

5· *Տէրսիմի լեռներ*·— կը գտնուին Արեւմտեան եւ Արեւելեան Եփրատի միջեւ: Գլխաւոր գօտիներն են *Պաղիր Տաղ*, *Տունճկ*, *Մնձուր* եւայլն:

6· *Փալանտէօքէն լեռներ*·— կը գտնուին Էրզրումի հարաւը (3·200 մեթր):

7· *Կոփ*, *Օլթուկ* եւ *Զիմէն Տաղ*·— Բաբերդ-Գաղաբին հարաւ արեւելեան կողմը կը գտնուի *Կոփ Տաղը*, որուն հարաւ արեւմուտքը կը կանգնի *Օլթուկ Տաղը*: Լեռնաշղթային արեւմտեան մասը կը կոչուի *Զիմէն Տաղ*: Երզնկա-Գաղաբին արեւմուտքը կը բարձրանայ *Սեպուհ* կամ *Գոհանամ* լեռը:

8· *Ծաղկանց լեռներ կամ Ալա Տաղ*·— Ծաղկանց լեռները կը կազմեն Հայաստանի կեդրոնական լեռնագօտիին կարեւոր մէկ ճիւղը: Անոնք կ'երկարածգուին *Մասիս* լերան հարաւը եւ հարաւ արեւմըտեան կողմը: Այս լեռնաշղթային պատմական ու կարեւոր կատարներն են *Նպատ* եւ *Թոնդրակ* (Թանդուրէկ) լեռները: *Թոնդրակ* լերան բոլորտիքը կան հրաբխային անբաւ ճիւքեր: Թոնդրակ լեռը հակառակ որ մարած հրաբուխ մըն է, տակաւին ատեն ատեն լսելի կը դարձնէ ստորերկրեայ խուլ եւ ահաբեկիչ որոտումներ:

Բ·— *Հայկական Տաւրոսի լեռներն են*·—

1· *Սասնոյ լեռներ*·— Բարձրագոյն գագաթն է *Անտոք* լեռը:

2· *Խոյթ կամ Խութայ լեռներ*·— վանայ լիճին արեւմտեան կողմը:

Տաւրոսէն հարաւ, Հայաստանի Հարաւային սահմանին վրայ կ'երկարածգուի *Կորդուաց կամ Բիւրտիստանի* լեռնագօտին:

Վանայ եւ Ուրմիոյ լիճերուն միջեւ, հիւսիսէն հարաւ կ'երկարածգուի *Զագրոչ* կամ *Զագրոս* լեռնաշղթան:

Հայկական Տաւրոսէն մինչեւ Կիլիկիա կ'երկարածգուին Ամանոս, Անտիտաւրոս եւ Կիլիկեան Տաւրոս լեռները:

Գ.— Պոնտական Պարի գլխաւոր լեռներն են.—

1· *Պարխարեան լեռներ*:
2· *Լազխստանի լեռներ*:
3· *Մոսկվքեան կամ Ամճառական լեռներ*:

Պախարեան լեռներուն ամէնէն բարձր գագաթն է *Խաչաքար*, որ մարած հրաբուխ մըն է: Դէպի հարաւ կը գտնուին Բաբերդի եւ Սպերի լեռները, որոնց մէջէն կը հոսի *Ճորոխ* գետը:

Դ.— Փոքր Կովկասեան լեռներուն մէջ, նշանաւոր են.—

1· *Վրահայոց լեռներ.*— կը տարածուին լեռնաշղթային հիւսիս արեւմուտքը, Ախալքալաք քաղաքի արեւելեան կողմը:

2· *Քարստաղի լեռներ.*— կը տարածուին Ուրմիոյ լիճին հիւսիս արեւելքը:

3· *Ղարաբաղի կամ Արցախի լեռներ.*— Հազարու գետին արեւելեան կողմը:

4· *Արեւիք կամ Շահ Տաղ.*— Սեւանայ լիճին հիւսիս արեւելքը: Ներկայիս կը կոչուին Արեգունի, Մուրղուզի եւ Սեւանի լեռնաշղթաներ:

5· *Գարուժ* կամ (*Դալարաղեազի* կամ *Վայոց Ձորի*) *լեռներ.*— կը տարածուին Սեւանայ լիճին հարաւը: Ներկայիս կը կոչուին՝ վարդենիսի եւ Հայոց Ձորի լեռնաշղթաներ:

6· *Սիւնեաց կամ Զանգեզուրի լեռներ.*— կը տարածուին Գարուժոյ լեռներէն դէպի հարաւ արեւելք:

7· *Գեղամայ լեռներ.*— Սեւանայ լիճին արեւմտեան կողմը: Գեղամայ լեռներուն գլխաւոր գագաթն է *Ամրահակ*:

8· *Գուգարաց լեռներ.*— կը գտնուին Սեւանայ լիճին հիւսիս արեւմուտքը: կը բաղկանան քանի մը լեռնաշղթաներէ, որոնք են· Փամբակի, Բազումի եւ Ծաղկունեաց լեռնաշղթաները:

9· *Վանանդի եւ Սօղանլուի լեռներ.*— կը տարածուին կարս քաղաքին շուրջ: Ասոնց հիւսիս արեւելքը կը գտնուին Զարիշատի (*Զլսոբը*) լեռները:

Բ. ԴԱՍ

ԱՌԱՆՁԻՆ ԳԱԳԱԹՆԵՐ

ԱՐԱՐԱՏ կամ ՄԱՍԻՍ.— *Արարատ լեռը կը բարձրանայ Հայաստանի կեդրոնը: Պարսիկները զայն կը կոչեն* կոհ–ի–Նուհ (*Նոյի լեռ*): *Որովհետեւ, ըստ Ս. Գրոց պատմութեան, ջրհեղեղի միջոցին Նոյի տապանը հանգչած է այս լերան վրայ:*

Արարատ ունի երկու գագաթ Մեծ Մասիս եւ Փոքր Մասիս: Փոքր Մասիսը կը գտնուի Մեծ Մասիսի հարաւ արեւելքը: Արարատ աշխարհի միակ լեռն է, որ առանձին է դաշտի մը մէջ: Ամէն կողմէ կ'երեւի միատեսակ հսկայ քարի մը նման: Ոչ մէկ լեռ զայն կը ծածկէ դիտողին աչքէն:

Մեծ Մասիսի բարձրութիւնն է 5160 *մեթր. Փոքր Մասիսին բարձրութիւնը՝* 4030 *մեթր:*

Ամառը Մեծ Մասիսի ձիւնի սահմանն է ծովու մակերեսէն 4000 *մեթր: Ամրան, Փոքր Մասիսի ձիւնը ամբողջութեամբ կը հալի:*

Երկու Մասիսներն ալ մարած հրաբուխներ են: Մեծ Մասիսի վերջին մեծ բորբոքումը տեղի ունեցաւ 1840 *թուականին: Այն ժամանակ կործանեցան Ակոռի դիւղը եւ Ս. Յակոբի վանքը:*

Մեծ Մասիսի վրայ կայ միայն Ս. Յակոբի աղբիւրը եւ միայն մէկ գետակը՝ Գինայ գետակը:

Արարատի բուսականութիւնը չատ աղքատ է: Հոն կը գտնուին չատ քիչ կենդանիներ: Տեսնուած են վայրի ոչխար, փոքրահասակ աղուէս, նապաստակ, վայրի կատու, այծեամ եւայլն:

ԱՐԱԳԱԾ կամ ԱԼԱԳԵԱՋ.— *Կը գտնուի Սեւանայ լիճին արեւմտեան կողմը: Արարատէն* 100 *քլմ. դէպի հիւսիս: Հայաստանի երկրորդ բարձր սարն է. թուրքերը զայն կը կոչեն* Ալակէօզ: *Բարձրութիւնն է* 4095 *մեթր: Մարած հրաբուխ մըն է, որուն կատարը ծածկուած է մշտնջենական ձիւնով: Ունի չորս կոնաձեւ գագաթներ. ասոր համար ան կը կոչուի* Քառագագաթ Արագած:

Արագածը Հայաստանի ամէնէն առանձնացած լեռնագագաթն է. իր ստորոտը տարածուող հողը չատ բարեբեր է: Արագած ունի առատ աղբիւրներ: Իր կողերուն վրայ կան 10*է աւելի լիճեր: Բուսականութիւնը ճոխ է: Ունի գոյնզգոյն անուշահոտ ծաղիկներ: Կենդանիներէն կան վայրի այծեամը եւ վիթը:*

ՍԻՓԱՆ կամ ԳՈՌՈՋ.— կը գտնուի Վանայ ծովուն հիւսիսային կողմը: Մարած հրաբուխ մըն է, որուն բարձրութիւնը կը հասնի 3500 մեթրի: Ձեւով չատ կը նմանի Մասիսի: Գագաթը ծածկուած է մշտնջենական ձիւնով:

ՆԻՄՐՈՒՏ կամ ՆԵՒՐՈՎԹ.— կը բարձրանայ Սիփանին հարաւ արեւելքը. բարձրութիւնն է 2900 մեթր: Նիմրուտը լայնանիստ սար մըն է:

ԳՐԳՈՒՌ.— կը գտնուի Վանայ ծովուն արեւմտեան եղերքին վրայ, Ներբովթի թեւին տակ: Սեւ եւ լերկ լեռ մըն է:

ԵՐԿՐԱՇԱՐԺՆԵՐ.— Հայաստանի մէջ պատահած են բազմաթիւ երկրաշարժներ: Ամէնէն աւելի վնասուղ քաղաքն է Երզնկա (Երիգա կամ Երիզ), որ բազմիցս հիմնայատակ կործանած է: Օր մը միայն, եօթն անգամ երկրաշարժ տեղի ունեցած է Երզնկայի մէջ: Վերջին տարիներուն, զարճեալ զօրաւոր երկրաշարժներ տեղի ունեցան Երզնկայի մէջ:

Ը Ն Թ Ե Ր Ց Ո Ւ Մ

Մեծ եւ Փոքր Մասիս լեռները, Արարատեան դաշտէն դիտուած

ԱՐԱՐԱՏ.— Մասիսի երկու գագաթներուն իրարմէ հեռաւորութիւնը 800 մեթր է: Փոքր Մասիսը, հակառակ որ Եգիպտոսի ամենաբարձր բուրգէն երեսուն անգամ աւելի բարձր է, գաճաճ մը կ'երեւի Մեծ Մասիսի *fով:*

Պայծառ օդով մը, Արարատի գագաթէն կ'երեւին Սեւ ու Կասպից ծովերը եւ Կովկասեան լեռնաշղթային բարձրագոյն գագաթը՝ *Էլպրուզ* լեռը (5642 մեթր)։

Առաջին անգամ Մասիսի գագաթը բարձրացաւ 1829ին Տորբատի համալսարանին ուսուցչապետ *Ֆրէտէրիք Բարրոտ* անվեհեր երկրաբոյզը։ Երկու անգամ իր փորձին մէջ ձախողեցաւ, բայց երրորդին յաջողեցաւ։ Վերջին վերելքին իրեն ընկերացողներն էին երկու ռուս զինուորներ եւ «Վէրք Հայաստանի»ի անմահ հեղինակ Խաչատուր Աբովեան։

Ֆրէտէրիք Բարրոտէն ետք, ուրիշներ եւս բարձրացան Մասիսի գագաթը։ Ասոնց մէջ նշանաւոր է Անգլիացի *Հ. Պ. Լինչ* որ ունի երկու հատորէ բաղկացած Հայաստանի Աշխարհագրութեան գիրք մը։

Հեթանոս հայերու համար, Մասիս սարը աստուածներու բնակավայրն էր. ոգիներու աշխարհ։ Այս պատճառով, ան կոչուած է «Ազատն» Մասիս։

Մեծ Մասիսի հիւսիս արեւելեան կողին վրայ, Գինայ գետին ճով վիհ մը կայ, որ Արարատեան դաշտէն 800 մեթր բարձրութեան վրայ կը գտնուի։ Ըստ աւանդութեան, այդ վիհին մէջ գահավիժած է Արտաւազդ թագաւորը, արժանանալով իր հօր Արտաշէս թագաւորի անէծքին.—

«Եթէ դու յորս հնծցիս յԱզատն ի վեր ի Մասիս, զքեզ կալցին քաջք. տարցին յԱզատն ի վեր ի Մասիս, անդ կացցես եւ զլոյս մի տեսցես»։

ԱՐԱԳԱԾ.— Օտարներ հիացած են Արագածին։ *Մորից Վահնէր* իր գիրքին մէջ կ'ըսէ. «Ոչ Ալպեանիներու մէջ, ոչ ալ Ռուսիոյ Կովկասեան լեռներուն մէջ, չկայ ուրիշ տեղ մը որ ծաղիկներուն պէս-

Արագած լեռը, Արարատեան դաշտէն դիտուած

պիտուքեամբն ու շատուքեամբը, աղբիւրներուն առատուքեամբն ու ամառնային օդին հաղցրուքեամբը հաւասար ըլլայ Արագածի»: Արագածի ծաղիկներուն նեկտարով պատրաստուած մեղրը շատ ընտիր է:

Առածը կ'ըսէ·— *«Ալպեզաղ բարձր սար ա,*
Ջուրը հիւանդին դեղ ա...»

ՍԻՓԱՆ·— Հայերուս համար, կախարդանքներու եւ արհաւիրքներու լեռն է Սէգ Սիփանը: Անոր վրայ կ'ապրին կարիճներ, մուսաներ եւ կախարդական ոգիներ: Ով որ համարձակի հոն բարձրանալ, անգամ մըն ալ ետ չի կրնար դառնալ: Հայոց *Պառնասն* է Սիփանը:

Հայ աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ, ջրհեղեղէն վերջ, Նոյի տապանը Սիփանի վրայ հանգչիլ ուզելով ըսած է·

«Սի՛ս, Սի՛ս, ընդունէ զիս»

Իսկ Սիփան պատասխանած է·—

— *«Գնա ի Մասիս, ան մեծ է քան զիս»*

ՆԻՄՐՈՒՏ·— Հայ աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ Հայկ Նահապետը, Բէլին դէմ ապստամբելով կ'ապաստանի Նիմրուտ լերան վրայ:

Բէլ կը մեռնի, ու լեռը անոր անունով կը կոչուի Նիմրուտ:

ԾԱՆՕՓ·— Բէլ կը կոչուի նաեւ Նիմրուտ:

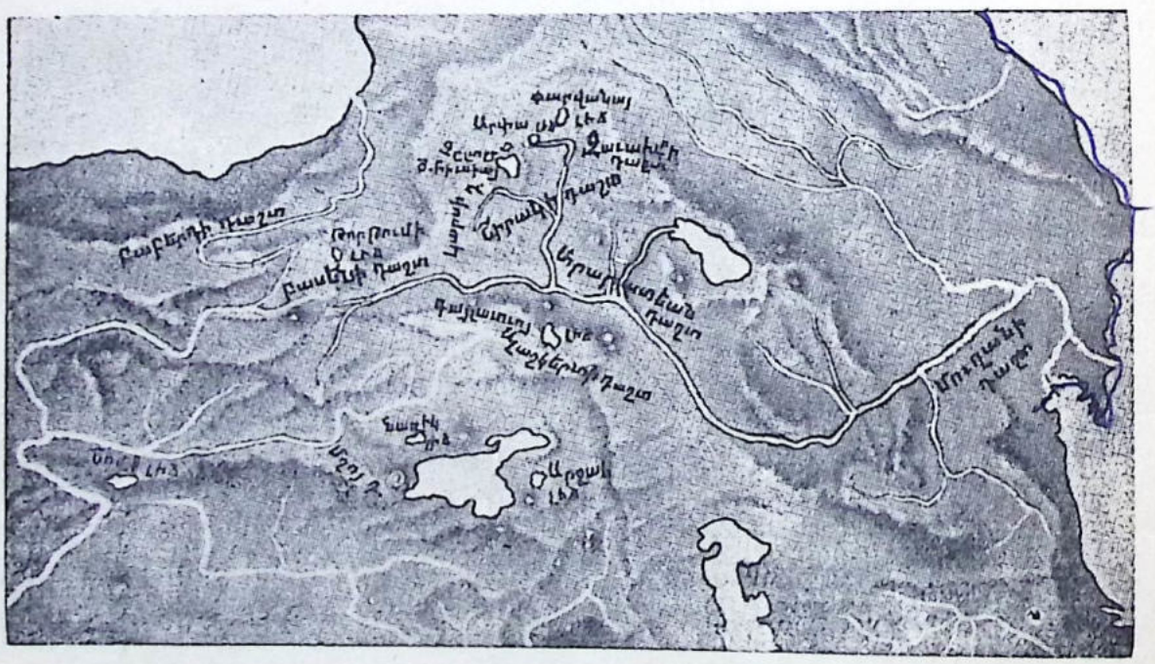
Արագած լեռը

Գ. ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՏԵՐԸ ԵՒ ԳԵՏԵՐԸ

Հայաստան ջրառատ երկիր մըն է, ունի շատ բերրի եւ արդաւանդ դաշտեր, որոնց գլխաւորներն են.

1. *ԱՅՐԱՐԱՏԵԱՆ ԴԱՇՏ.— Հայաստանի ամէնէն մեծ դաշտն է: Կը տարածուի Արագածի ստորոտներէն մինչեւ Մասիսի ստորոտները: Ծովու մակերեսէն բարձրութիւնը կը հասնի 1000 մեթրի: Այրարատեան դաշտին մէկ մասը կը կազմեն Շարուրի եւ Նախիջեւանի դաշտերը: Ամբողջ դաշտը կ'ոռոգէ Երասխ գետը:*

2. *ՇԻՐԱԿԻ ԴԱՇՏԸ.— Կը գտնուի Այրարատեան դաշտէն դէպի հիւսիս, Ախուրեանի ակ ու ճախ ափերուն վրայ: Շիրակի դաշտը ծովու մակերեսէն 1200–1500 մեթր բարձր է, զայն կ'ոռոգէ Ախուրեան գետը: Հին ժամանակ, Շիրակայ դաշտը եղած է Հայաստանի ցորենի չտեմարանը: Նշանաւոր են նաեւ Կարսի, Ալաշկերտի, Բասենի, Կարնոյ, Երզնկայի, Մշոյ եւ Խարբերդի դաշտերը, որոնք շատ բերրի դաշտեր են:*

ԳԵՏԵՐ

Հայաստան ջրառատ երկիր մըն է. ունի բազմաթիւ գետեր, ղեռտակներ, լիճեր եւ ջրվէժներ: Հայկական Բարձրաւանդակին գետերը կը հոսին քարքարուտ տեղերէ եւ խոր ձորերէ: Այս պատճառով անոնք ընդհանրապէս արագահոս եւ սահանքաւոր են: Անոնք կ'ոռոգեն ընդարձակ տարածութիւններ, բայց մեծ մասով նաւարկելի չեն:

Հայաստանի գետերը կը հոսին չորս ուղղութեամբ:

1. Դէպի հիւսիս — *Սեւ ծով:*
2. Դէպի հարաւ արեւմուտք — *Միջերկրական ծով:*
3. Դէպի հարաւ — *Պարսից ծոց:*
4. Դէպի արեւելք — *Կասպից ծով:*

Ա.— Սեւ ծով կը թափին Ալիս, Իրիս եւ Ճորոխ գետերը:

Բ.— Միջերկրական ծով կը թափին Ճիհուն (*Պիւրամոս*) եւ Սիհուն (*Սարոս*) *գետերը, որոնք կը բխին Տաւրոսեան լեռներէն եւ կը թափին Միջերկրական ծով:*

Գ.— Պարսից ծոց կը թափին Եփրատ եւ Տիգրիս, *որոնք ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքի մեծագոյն գետերն են:*

Եփրատ *ունի երկու ճիւղ՝*

1. Արեւմտեան Եփրատ *որ կը կոչուի նաեւ* Սեւ Ջուր *կամ* Ֆրատ Սու:

2. Արեւելեան Եփրատ *որ կը կոչուի նաեւ* Մուրատ Սու: *Հայերս զայն կը կոչենք* Արածանի:

Եփրատի երկայնութիւնն է 2700 քլմ.:

ԾԱՆՕԹ.— Արածանին հին հայերու սրբազան գետն էր: Անոր ակունքներուն մօտ մեր նախահայրերը կը կատարէին Նաւասարդեան տօնները: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Արածանիի մէջ մկրտեց Տրդատ թագաւորը, հայ իշխաններն ու զօրքը:

ՏԻԳՐԻՍ (Տիճլէ).— *Ունի երկու ճիւղ, երկայնութիւնն է 1250 քիլոմեթր:*

Գ.— Կասպից ծով կը թափին՝

ԵՐԱՍԽ կամ ԱՐԱՔՍ.— Ժողովրդական լեզուով կը կոչուի Արազ: Կը բխի Բիւրակնեան լեռներու Սրմանց գաղաթէն:

Երասխ աջ ու ձախ ափերէն կ'ընդունի բազմաթիւ հարկաւոր ներ: Որոնցմէ են Մուրց, Ախուրեան եւ Զանգի: Երասխի երկայնութիւնն է 880 քլմ.: Կուրի հետ միացած մասն ալ եթէ հաշուենք, Երասխի երկայնութիւնը կ'ըլլայ 1180 քլմ.:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԳՕՏՈՒՐՆ ՈՒ ՀՈՍՔԵՐԸ
ՍԵՒ ԾՈՎ
ԿԱՍՊԻԿ ԾՈՎ
ԱՐԱՔՍ
ՏԱՐՕՆԻ ԴԱՇՏ
ՄՈՒՇԻ ԴԱՇՏ
ՎԱՆԱ ԼՃ
ՈՒՐՄԻԱՅԻ ԼՃ
ՍԵՒԱՆԱ ԼՃ
ՀՐԱԶԴԱՆ

ԿՈՒՐ.— *Կուր գետը թէեւ Հայաստանէն կը բխի բայց ան վրաստանի գետն է: Կը բխի Ջարիչաոի լեռներէն, երկայնութիւնն է* 1200 *քմ.:*

Հայաստանէն բխելով Կուրի մէջ կը թափին Խրամ *եւ* Աղստեւ *գետերը:*

Կուր գետը, կասպից ծով թափելէ առաջ կը բաժնուի երեք բազուկներու, որոնք կը ձեւացնեն Սալիանի թերակղզին: Շատ հին դարերուն Կուր եւ Երասխ առանձին առանձին կը թափէին կասպից ծով:

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

ԴԱՇՏԵՐ

1. ԿԱՐՍԻ ԿԱՄ ՎԱՆԱՆԴԻ ԴԱՇՏ.— Կը տարածուի Շիրակայ դաշտին արեւմտեան կողմը, կարսայ գետին հոսանքին վրայ:

2. ՋԱՒԱԽՔԻ ԿԱՄ ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻ ԴԱՇՏ.— Կը տարածուի Շիրակայ դաշտին հիւսիսը՝ Կուր գետի վերին հոսանքին վրայ:

3. ԱԼԱՇԿԵՐՏԻ ԴԱՇՏ.— Կը տարածուի Հայկական Պարէն մինչեւ Ծաղկանց լեռներ:

4. ԲԱՍԵՆԻ ԴԱՇՏ.— Կը գտնուի Երասխ գետի վերին հոսանքին վրայ:

5. ԿԱՐՆՈՑ ԵՒ ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԴԱՇՏԵՐ.— Կը տարածուին Կարին եւ Երզնկայ քաղաքներուն շուրջ՝ 1500 եւ 1200 մեթր բարձրութեան վրայ: Այս դաշտերը կ'ոռոգուին Արեւմտեան Եփրատի ջուրերով:

6. ՄՇՈՑ ԵՒ ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԴԱՇՏԵՐ.— Կը գտնուին Արածանիի ընթացքին վրայ:

Բացի ասոնցմէ, նշանաւոր են նաեւ *Խնուսի*, *Մանազկերտի* (Պուլանըգ), *Բաբերդի*, *Տիգրանակերտի* եւայլն դաշտերը: Կասպից ծովուն մօտ կը գտնուին *Ղարաբաղի* եւ *Մուղանի* դաշտերը, որոնք ծովու մակերեսէն շատ բարձր չեն: Նախապէս մեր յիշած բոլոր դաշտերը սարահարթեր կամ լեռնաշղթաներ են, որովհետեւ ծովու մակերեսէն շատ բարձր են:

ԳԵՏԵՐ

ՍԵՒ ԾՈՎ ԿԸ ԹԱՓԻՆ·—

1·— *Ալիս կամ Գլզլլ ըրմադ*·— Փոքր Ասիոյ ամէնէն մեծ գետերէն մէկն է որ կը բխի Անտիտաւրոսի լեռներէն: Երկար պտոյտներ ընելէ ետք, կը թափի Սեւ ծով: Ալիս կը կոչուի նաեւ Ալիւս:

2·— *Իրիս կամ Եէշիլ ըրմադ*·— կը բխի Զիմէն տաղէն եւ Սամսոն հաղաքին արեւելքէն կը թափի Սեւ ծով:

3·— *Ճորոխ (Ակամսխ)*·— Սեւ ծով թափող գետերուն ամէնէն նշանաւորն է Ճորոխը որ ունի 400 քլմ· երկայնութիւն: Կը բխի Սպերի եւ Պարխարի լեռներէն եւ վազելով հիւսիս արեւմուտք՝ կը թափի Սեւ ծով: Ճորոխի հարկատու վտակներն են *Օլթի* եւ *Թորթում*: Թորթում գետակը Թորթումի հաղաքին մօտ կը ձեւացնէ հրաշալի ջրվէժ մը, որ 40 մեթր բարձրութենէ վար կը թափի: Նիագարայի ջրվէժէն յետոյ, Թորթումի ջրվէժը աշխարհի ամէնէն գեղեցիկ ջրվէժն է:

Միջերկրական ծով կը թափին *Ճիհուն*, *Սիհուն*, *Կիւղնոս* (Լամաս) եւ *Կալիկադնոս* գետերը:

ԾԱՆՕԹ·— Արաբները Արալ լիճին մէջ թափող Սիր Տարիա գետը կը կոչեն Ճիհուն, Ամու Տարիան՝ Սիհուն: Իսկ Միջերկրական ծով թափողները՝ Ճիհան եւ Սիհան:

ԵՓՐԱՏ ԵՒ ՏԻԳՐԻՍ

Արեւմտեան Եփրատ կը բխի էրզրում հաղաքին հիւսիսէն, Տումլու լեռներէն: Այլ կողմէն կ'ընդունի *Գայլ* գետը որ կը բխի Գոհաճամ սարէն:

Զալս ափէն Արեւմտեան Եփրատի մէջ կը թափի *Տուլլու* կամ *Տերջանի* գետը, որ բխի Փալանտէօքէն լեռներու փէշերէն:

Աջակողմեան վտակներն են·

1· *Շահխան դեռ*·— կը բխի Սուկաւէտ լեռնէն:

2· *Բիւրակնեան, Գղի* եւ *Ճապաղջուր*·— կը բխին Բիւրակընեան լեռներէն:

3· *Մնձուր*·— կը բխի Տէրսիմի լեռներէն:

Զալս ափէն Արածանիի մէջ կը թափի *Մեղրագետը* որ կը բխի Նիմրուտի արեւմուտքէն:

Արեւմտեան եւ Արեւելեան Եփրատները իրարու կը միանան Ակն քաղաքին մօտ:

Հայաստանէն դէպի հարաւ հոսելով Եփրատ կը մտնէ Սիւրիա, ապա Միջագետք՝ ուր Պասրա քաղաքին մօտ կը միանայ Տիգրիս գետին եւ կը կոչուի *Շաթ–էլ–Արապ* ու կը թափի Պարսից ծոց:

Եփրատի երկայնութիւնն է 2800 քլմ.:

ՏԻԳՐԻՍ ՈՒՆԻ ԵՐԿՈՒ ՃԻՒՂ.—

1. *Արեւելեան Տիգրիս*.— կը բխի Վանայ արեւելքէն: կը կոչուի *Պոթան Սու*:

2. *Արեւմտեան Տիգրիս*.— կը բխի Բալու քաղաքին հարաւէն, իր մէջ կ'ընդունի *Պաթման Սու* վտակը, որ կը բխի Սասնոյ լեռներէն: Այս վտակը կը կոչուի նաեւ Սասնոյ գետ:

Արեւելեան եւ Արեւմտեան ճիւղերուն իրարու միանալէն յետոյ, իր մէջ կը թափին *Մեծ Զաւ* եւ *Փոքր Զաւ* գետերը:

ԱՐԱՔՍ ԳԵՏ.—

Կասպից ծովն կը թափի Արաքս կամ Երասխ գետը, որ աջ ու ձախ ափերէն կ'ընդունի բազմաթիւ հարկատուներ:

Աջ ափին վրայ կան՝

1. *Մուրց*.— Երասխի բխած ճիւղը:
2. *Մակու դետ*.— Որուն ճիւղն է *Տզմուռ* գետը:
3. *Գարա Սու*.— կը բխի Պարսկաստանի լեռներէն:

Ձախ ափին վրայ կան՝

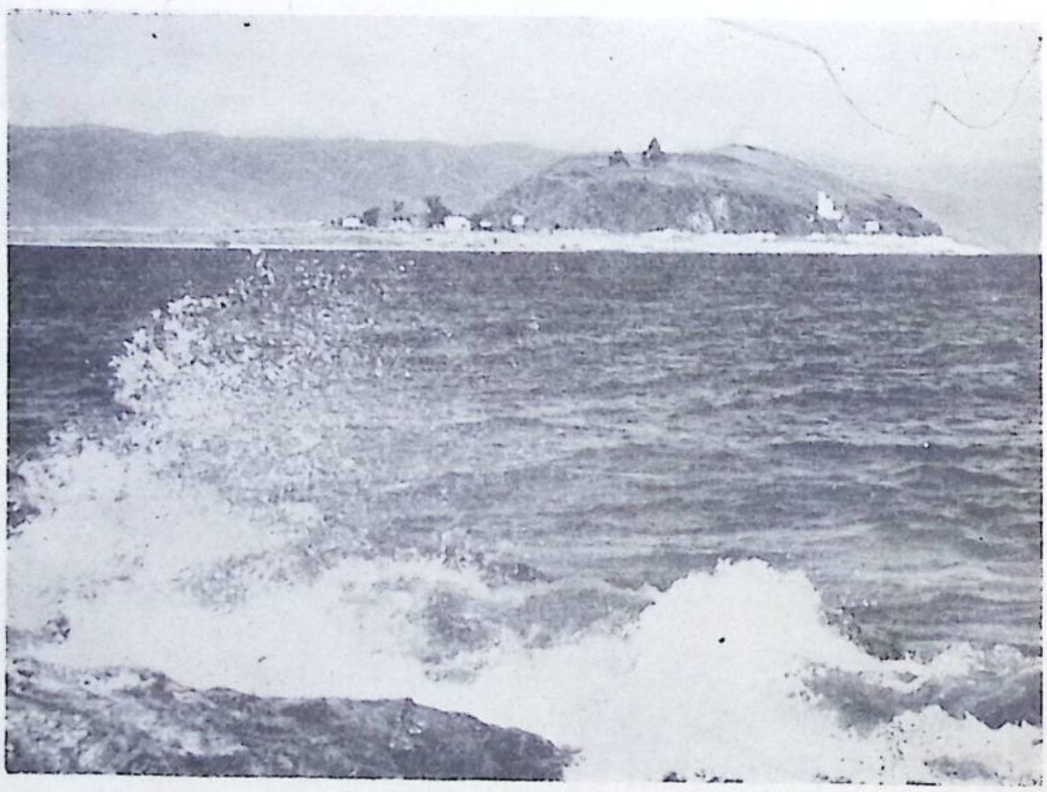
Ախուրեան, *Քասախ*, *Զանգի*, *Ազատ* եւայլն: Երասխ գետը Ատրպատականի մէջ կը միանայ Կուր գետին:

Գ· ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԻՃԵՐԸ

Հայաստան ունի բազմաթիւ լիճեր, որոնք մեծ մասամբ մարած հրաբուխներու բերաններ են: Հայաստան ունի երեք մեծ լիճեր՝ Սեւանայ լիճ, Վանայ լիճ *եւ* Ուրմիոյ լիճ: *Այս լիճերը իրենց մեծութեան պատճառով ծով կամ ծովակ ալ կը կոչուին: Այս երեք լիճերուն ջուրերը պարբերաբար կը բարձրանան ու կը ցածնան:*

Սեւանայ Լիճն ու Սեւան Կղզին՝ որ այժմ թերակղզի է

ՍԵՒԱՆԱՅ ԼԻՃ·— *կը կոչուի նաեւ* Գեղամայ ծով: *Պարսիկները զայն կը կոչեն* Տէրիա ի Շիրին (*զեղեցիկ ծով*), *իսկ Թուրքերը՝* Կէօք Ջայ: *Կը գտնուի Անդրկովկասի մէջ, շրջապատուած է Գեղամայ, Գեղարքունեաց եւ Արեւիք լեռներով: Տարածութիւնն է* 1370 *քառ· քլմ·, խորութիւնն է ներկայիս* 90 *մեթր, իսկ բարձրութիւնը՝* 1934 *մեթր: Իր բարձրութեամբ աշխարհի երկրորդ լիճն է: Ունի առուշ ջուր: Իր մէջ կը թափին* 28 *աննշան գետակներ, իսկ իրմէ կը բխի միայն մէկ գետ՝ Հրազդան կամ Զանգի: Անոր մէջ կը գտնուին*

ընակիր ճուկեր, ինչպէս իշխանաձուկը, կարմրախայտը, գեղարքունին *եւայլն:*

Լիճին հիւսիս արեւմտեան կողմը, 110 *մեթր բարձրութեամբ եւ* 3 *քլմ. չրջապատով կղզեակ մը կայ որ կը կոչուի* Սեւաւ կղզի: *Կղզիին վրայ կը բարձրանայ Սեւան վանքը, որ ունի երեք եկեղեցի: Լիճին ջուրերը վերջերս պակսեցան, եղեկտրական ուժի արտադրութեան համար գործածուելուն պատճառով: Ներկայիս կղզին միացած է ցամաքին եւ եղած է թերակղզի:*

ՎԱՆԱՅ ԼԻՃ.— կը գտնուի Հայաստանի հարաւային մասին մէջ, չրջապատուած է Գրգուռ, Նիմրուտ, Սիփան եւ վարագ լեռներով: Տարածութիւնն է մօտ 2900 *քառ. քլմ., խորութիւնը՝* 100 *մեթր, իսկ բարձրութիւնը՝* 1690 *մեթր:*

Վանայ լիճին ջուրը աղի է, իր մէջ կը պարունակէ մեծ քանակութեամբ հանքային նիւթեր, մանաւանդ բորակ: Ձուկերով հարուստ չէ, ունի արծաթաձուկը զոր վանեցիները տառեխ կը կոչեն:

Վանայ լիճին մէջ կան չորս կղզիներ, որոնք են. Աղթամար, Լիմ, Կտուց *եւ* Առտէր: *Աղթամար կղզին կը գտնուի լիճին հարաւը, ծովեզերքէն* 3 *քլմ. հեռու: Աղթամար կղզիին վրայ կը գտնուի* Աղթամարայ վանքը:

ԾԱՆՕՐ.— Վանայ լիճին հին անուններն են. Նայիրիի ծով, Նայիրիի վերին ծով, Բիանայի ծով, Տուսբանայի ծով, Բզնունեաց ծով, Աղի լիճ, Արճէշի լիճ *եւ* Աղթամարայ ծով:

ՈՒՐՄԻՈՅ ԼԻՃ.— կը կոչուի նաեւ Նայիրիի ստորին ծով *կամ* Կապուտան լիճ: *կը գտնուի Հայաստանի հարաւ արեւելքը:*

Տարածութիւնն է 4600 *քառ. քլմ., խորութիւնը* 15 — 18 *մեթրը, իսկ բարձրութիւնը* 1289 *մեթր: Կ'արտադրէ մեծ քանակութեամբ աղ, որովհետեւ ջուրը չատ աղի է: Այս պատճառով անոր մէջ որեւէ ձուկ չ'ապրիր: Ուրմիոյ լիճին մէջ կան բազմաթիւ կղզիներ, ինչպէս Զիւերու կղզի, Ոչխարներու կղզի եւայլն:*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓՈՔՐ ԼԻՃԵՐՆ ԵՆ.—

1. Զըլտըր լիճ.— *կաս քաղաքին հիւսիսը:*
2. Արփա լիճ.— *Զըլտըրէն արեւելք:*
3. Արջակ.— *Վանայ լիճին արեւելքը:*
4. Ծովք.— *Խարբերդ քաղաքին հարաւ արեւելքը:*

Ը Ն Թ Ե Ր Ց Ո Ւ Մ

ՎԱՆԱՅ ԼԻՃ·— Վանայ լիճին մէջ կը թափին շատ գետակներ, նշանաւորներն են *Բերկրի*, *Մոչասի* եւ *Նարեկայ* գետակները: Առաջինը կը թափի հիւսիս արեւելէն, երկրորդը՝ արեւելէն, իսկ երրորդը՝ հարաւէն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓՈՔՐ ԼԻՃԵՐԸ

1· ԶԼԼՏԸՐ ԼԻՃ կամ ԾՈՎԱԸ ՀԻՒՍԻՍՈՅ (*Պալակացիս*)·— կը գտնուի կարս գաղաթին հիւսիսը: Իր մեծութեամբ չորրորդ տեղը կը գրաւէ: Ունի վճիտ եւ անուշ ջուր, առատ թռչուն եւ ձուկ:

2· ԱՐՓԱ ԼԻՃ·— կը գտնուի Զըլտըրէն արեւելք: Արփա լիճէն կը բխի Ախուրեան գետին մէկ ճիւղը: Ջուրը անուշ է:

3· ՓԱՐՎԱՆԱՅ (*Թուխտուվան*)·— կը գտնուի Ջաւախքի բարձրաւանդակին վրայ:

4· ԱՐՋԱԿ ԼԻՃ·— կը գտնուի վանայ լիճին արեւելեան կողմը: Ջուրը աղի է:

5· ՆԱՋԻԿ ԼԻՃ·— կը գտնուի Արջակու լիճին հիւսիս արեւմտեան կողմը: Ջուրը անուշ է, հարուստ է ձուկերով:

6· ԳԱՅԼԱՏՈՒԱՅ ԼԻՃ կամ *Պալըք կէօլ*·— կը գտնուի Մասիսի արեւմուտքը, Հայկական Պարիսի հարաւակողմը: Ջուկը շատ առատ եւ համեղ է, այս պատճառով ստացեր է *Պալըղ կէօլ* անունը:

7· ԹՈՐԹՈՒՄԻ ԼԻՃ·— Երզրումէն դէպի հիւսիս: Կը ձեւանայ Թորթում գետակէն: Հարուստ է համեղ ձուկերով ու նշանաւոր՝ իր գեղեցիկ տեսարաններով:

8· ԾՈՎՔ կամ ԿԷՕԼՃԻՒՔ·— Կը գտնուի Խարբերդ գաղաթին հարաւ արեւելքը: Հարուստ է ձուկերով եւ թռչուններով:

Հայաստանի մէջ կան նաեւ ճախճախուտներ կամ շամբեր, որոնց ամենէն նշանաւորն է՝

ԿԱՐՆՈՅ ՇԱՄԲԸ (*Սաղլըղ*)·— Պատմութեան մէջ յայտնի է *Ծով կարնոյ* անունով: Կը գտնուի կարնոյ դաշտին մէջտեղը, հարուստ է վայրի բադերով, սագերով, կարապներով եւ ուրիշ զանազան տեսակ թռչուններով:

Ե· ԴԱՍ

ԿԼԻՄԱՅ ԵՒ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայաստանի կլիման այլազան է: Իր աշխարհագրական դիրքին պատճառով, Հայաստանի մէջ տեղեր կան որ ունին քաղցր ու բարեխառն կլիմայ: Կը հանդիպինք նաեւ Սառուցեալ ու Այրեցեալ Գօտիներու ցուրտին ու տաքին:

Ընդհանրապէս Հայաստան ունի ցուրտ կլիմայ, բայց առողջաբար է: Երկինքը յաճախ կ'ինչ է եւ օդը՝ մաքուր:

Կարինի մէջ տարուան դրեթէ 8 ամիսը ձմեռ է: Հոն հողը 6 ամիսէ աւելի ձիւնով ծածկուած կը մնայ:

Այսպէս, օդին մաքրութիւնը, ջուրերու առատութիւնը եւ բուսականութեան հիւթեղ ու համեղ յատկութիւնները ամբողջ մթնոլորտին կու տան կենդանացուցիչ ոյժ մը եւ մեր երկիրը կը դարձնեն իրապէս դրախտավայր:

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Հայաստանի բուսականութիւնը այլազան է: Լեռնադաշտերուն վրայ կ'աճին ցորեն, դարի, հաճար եւ ուրիշ հացազգիներ: Ցած դաշտերու մէջ կը մշակուին բամպակ, բրինձ եւայլն: Ծխախոտի լաւ տեսակը կ'աճի Մուշի, Բաղէշի եւ Սեբաստիոյ դաշտերուն մէջ:

Հայաստանի պտղատու ծառերէն նշանաւոր են ծիրանի ծառը, ընկուզենին, թթենին, սալորենին, դեղձին, խնձորենին, նշենին, կեռասենին, տանձենին, եւայլն:

Խաղողը առատ եւ բազմատեսակ է:

Տիգրանակերտի սեխն ու ձմեռուկը հանրածանօթ են:

Խոտաբոյսերէն նշանաւոր է ուռւոյտը: Անտառային ծառերէն նշանաւոր են սօսի, կաղամախի, բարտի, չոճի, նոճի, եւայլն: Բժշկական բոյսերէն՝ մատուտակ (սուս), տուղտ (էպէմ քէմէճի) եւ տիղկանեփայտ: Տիղկանեփայտին հունտերէն կը հանեն հնդկիւղ անուն ծանօթ մաքրողականը: Հիւսելի տուն-

կերէն նշանաւոր են կանեփը, վուշը եւ բամպակը:

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ.— Հայաստան ունի բազմատեսակ կենդանիներ. որակով ապնիւ եւ քանակով առատ: Որսի կենդանիներէն կան վարազը, եղնիկը, վայրի այծը եւ եղջերուն: Թռչուններէն՝ արծիւը, անգղը, արագիլը, կռունկը, ծիծեռնակը, սոխակը, եւայլն:

Ձուկերէն՝ *իշխանաձուկը, կարմրախայտը, տառեխը, եւայլն:*

Սողուններէն՝ *մեծ մողէսները, թունաւոր եւ անթոյն օձերը:*

Ստնաւորներէն՝ *գիւղ կամ վայրի խշ, ջորի, կնդում, մեծ դմակով ոչխարները, կատու, գայլ, աղուէս, արջ, բորենի, նժոյգ, եւայլն:*

Միջատներէն՝ *մեղու, որդան կարմիր եւ թիթեռնիկ:*

ՀԱՆՔԵՐ.— Հայաստան ունի խիստ օդտակար և թանկագին հանքեր: Մարած հրաբուխներու մօտ առատօրէն կը գտնուի ընտիր ծծումբ: Հայաստան ունի երկաթ, պղինձ, կապար, արծաթ, հանքածուխ, ոսկի, քրոմ, պաղլեղ եւ չատ առատ աղուճակ:

Քարերէն *կան՝ կայծքար, մարմարիոն, ծիրանաքար, հատաքար, թերթաքար, ուրուաքար, չէչաքար, հայկաւ, լիւրեղաքար կամ վանակն, տուֆ, պեմզա, եւայլն:*

Աղահանքերէն *նշանաւոր է Նախիջեւանի աղահանքը:*

Հայաստան հարուստ է նաեւ հանքային ջուրերով, որոնք հետեւանք են ստորերկրեայ գործող հրաբխային ուժերու:

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

Ծիրանը առաջին անգամ Հայաստանէն Իտալիա փոխադրուեցաւ Հռովմէացիներու կողմէ, որոնք զայն կոչեցին *Հայկական սալոր* (Prunus Armenica): Հայաստանի ծաղիկներէն շատ կը գովեն *Աղբերաց արուն* որ կը գտնուի Մուշի, Կարինի եւ Լոռի կողմերը:

Բանաստեղծը կ'ըսէ·

Ա՛յ իմ աղբերաց արուն
Որ բուսար մէջ քարերուն,
Աչուիդ ի նարկիլ նման
Մէկն ի քուն ու մէկն արթուն:

Դարձեալ Հռովմէացիներն էին որ, առաջին անգամ Եւրոպա փոխադրեցին կնգումի մուշտակը եւ զայն կոչեցին *Հայկական մկնիկ* (Mustela Ermineus):

Որդան կարմիր անուն միջատը կը գտնուի Արարատի ստորոտը եւ Երասխի ակերուն մօտ: Որդան կարմիրէն կը հանեն կարմիր ներկ մը:

Շատ նշանաւոր է հայկական նժոյգը, որմէ 20·000 հատ տարեկան հարկ կու տային հայերը պարսիկներուն:

Գ. ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ

Դարերու ընթացքին Հայաստանի մէջ ապրեցան այլազան ժողովուրդներ, որոնք հետապային ձուլուեցան մեր ժողովուրդին մէջ եւ կազմեցին Հայ Ազգը:

Հայերս մեր հայրենիքը կը կոչենք Հայաստան, օտարները մեզ կը կոչեն Արմէն, իսկ մեր երկիրը Արմենիա:

Բազբատունեաց իշխանութեան անկումէն ետք, Հայաստան բնակութիւն հաստատեցին Թաթարները, Թուրքերը, Քիւրտերը եւ ուրիշ ժողովուրդներ:

ՀԱՅՈՑ ԹԻՒԸ.— Պատմութեան մէջ հայոց թիւը բարձրացած է մինչեւ 10 միլիոնի: Առաջին Ընդհ. Պատերազմէն առաջ, հայոց թիւը կը հասնէր 4,5 միլիոնի: Տեղահանութեան եւ կոտորածներու հետեւանքով, մէկ միլիոն հայեր ջարդուեցան թիւերնիս կազմէ: Ներկայիս, մօտ կէս դար վերջին իսկ, մեր թիւը, ամբողջ աշխարհի վրայ, 4 միլիոնէ աւելի է:

ՑԵՂ.— Հայերս կը պատկանինք սպիտակ կամ կովկասեան ցեղի հնդեւրոպական ընտանիքին: Հայոց լեզուն հնդեւրոպական լեզուներու մէջ կը կազմէ առանձին ճիւղ մը:

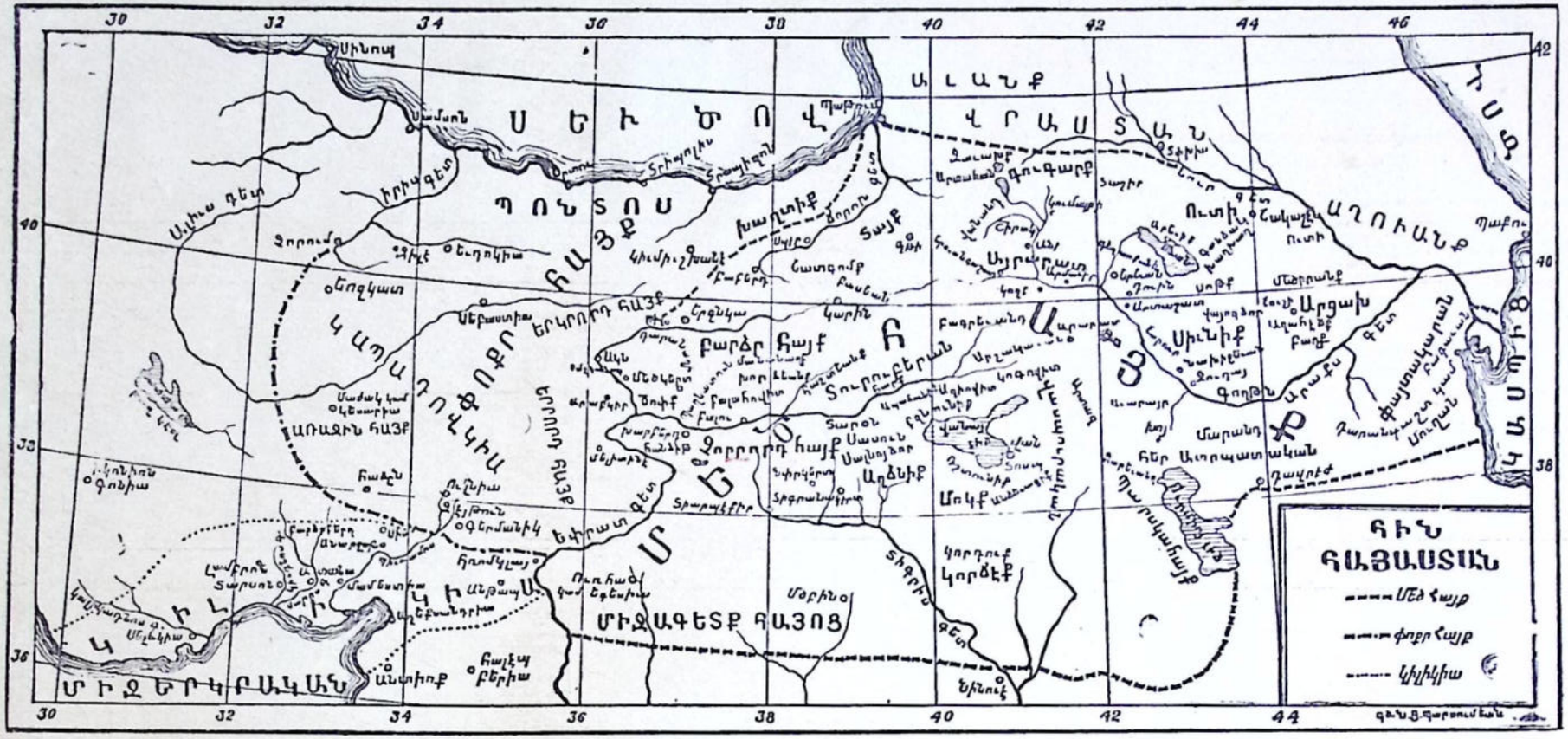
ԿՐՕՆՔ.— Կրօնքով քրիստոնեայ ենք: Հայ ժողովուրդը ունի իր անկախ Եկեղեցին: Կան նաեւ Կաթոլիկ եւ բողոքական Հայեր:

ԶԲԱՂՈՒՄՆԵՐ.— Դաշտային շրջաններու եւ դիւղերու մէջ հայերը կը զբաղին երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ. իսկ քաղաքներու մէջ՝ առեւտուրով եւ արհեստներով:

Հայերս օտարներու կարծիքով ալ՝ ընդունակ, աշխատասէր եւ խաղաղասէր ժողովուրդ ենք: Պատմութեան մէջ, հայոց կոչումը եղաւ քաղաքակրթութիւն տարածել ասիական ժողովուրդներու մէջ, եւ միջնորդ հանդիսանալ Եւրոպայի ու Ասիոյ միջեւ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Աբտաշիսեան թագաւորութեան ժամանակ, Հայաստան բաժնուեցաւ 15 նահանգներու: Մեծ հայքի 15 նահանգներն են՝ Բարձր Հայք, Զորրորդ Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Մոկք, Կորճէք (Կոր-

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
Մեծ Հայք
Փոքր Հայք
Կիլիկիա
ՄԻՋԱԳԵՏՔ ՀԱՅՈՑ
ՍԵՒ ԾՈՎ
ՊՈՆՏՈՍ
ԿԱՊԱԴՈԿԻԱ
ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅՔ
ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅՔ
ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ
ՏՈՒՐՔԵՐԵՆ ՀԱՅՔ
ԿԻԼԻԿԻԱ
ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ
ԱՍՈՐԻՔ
ՎՐԱՍՏԱՆ
ԱԼԱՆՔ
ԱՂՈՒԱՆՔ
ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՌԱՋԱՎԱՆՔ
ՄԵԾ ՀԱՅՔ
ՍԻՒՆԻՔ
ԱՐՑԱԽ
ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ
ՄԱՐԱՆԴ
ՀԵՐ ԱՒՏՈՊԱՏԱԿԱՆ
ՏԻԳՐԻՍ
ԵՓՐԱՏ
ՄԱՐՄԱՐԱ
ՍԱՄՈՍԱՏ
ՄԱԼԱՏԻԱ
ՄԱՐԱՇ
ՀԱԼԷՊ
ԱՆՏԻՈՔ
ԲԵՐԻԱ
ՆԻՆՈՒԷ
ՍԻՆՈՊ
ՍԱՄՍՈՆ
ՏՐԻԱՊՈԼԻՍ
ՏՐԱՊԵԶՈՆ
ԱՄԻՍՈՍ
ՍԻՒԱՍ
ԿԱՐՆԻ
ԵՐԶՆԿԱ
ԲԱԳՐԵՒԱՆԴ
ԱՐԱՐԱՏ
ՏԱՐՕՆ
ՄՈՒՇ
ՎԱՆ
ՄԱՐԱՆԴ
ԱՐԱՔՍ
ԳՈՂԹՆ
ՆԱԽԻՃԵՒԱՆ
ԿՈՐԴՈՒՔ
ԿՈՐՃԷՔ
ՄԱՐԴԻՆ
ՄԱՆԱԶԿԵՐՏ
ԱՐԶՆԿԱ
ԿԱՐԻՆ
ԵՐԶՆԿԱ
ՍԵԲԱՍՏԻԱ
ՄԱԶԱԿ
ՔԱՂԱՔ
ՀԱՃԸՆ
ՀԱՃԸՆ
ՀԱՃԸՆ

նայէ), Պարսկահայէ, վասպուրական, Սիւնիէ, Արցախ, Փայտակարան, Ուտի, Գուգարէ, Տայէ եւ Այրարատ:

Փոքր Հայքը ունէր մխայն երեք նահանգներ, որոնք են. Առաջին Հայէ, Երկրորդ Հայէ եւ Երրորդ Հայէ:

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

Բարձր Հայէը կը բաժնուի շարք մը գաւառներու, որոնց մէջ նշանաւոր էին *Դարանաղի, Եկեղեաց* եւ *Կարնոյ* գաւառները: Դարանաղին այժմեան *Քէմախի* գաւառն է: Մեր նախահայրերը «*Դարանաղեաց երկիր*» կամ *Աղեաց գաւառ* կոչած են աղի հանիեերով հարուստ ըլլալուն համար: Եկեղեաց գաւառը այժմեան Երզնկայի գաւառն է:

Զորրորդ Հայքը Հայոց Պատմութեան մէջ յայտնի է նաեւ *Ծոփաց աշխարհ* անունով: Ծոփաց Աշխարհը կը գրաւէ Խարբերդի եւ Տիգրանակերտի նահանգներուն որոշ մասերը: Զորրորդ Հայէի մէջ յայտնի են հետեւեալ գաւառները, *Խորձեան* (Քղի գաւառ), *Հաշտենիոց գաւառ* (Ճապաղջուր), *Հանձիթ* (Խարբերդի շրջան):

Աղձնիք հաղարէն նշանաւոր են *Սասուն* եւ *Սալնոյ Զոր* (այժմեան Բաղէշ) գաւառները:

Տուրուբերան նահանգին նշանաւոր գաւառներն էին. *Խոյթ, Հարք, Ապահունիք, Բզնունիք, Խորխոռունիք*: Ամէնէն նշանաւորն է *Տարօն*:

Կորճայք նահանգը կը համապատասխանէ այժմեան *Քիւրթիստանի*: Նահանգին գաւառներէն է *Կորդուք* որուն անունով յաճախ նահանգն ալ կը կոչուի *Կորդուաց Աշխարհ*:

Վասպուրական կը բաժնուէր շատ մը նահանգներու: Նշանաւոր էին *Ռշտունիք*՝ վանայ լիճին հարաւակողմը, այժմեան *Ոստան* գաւառը: *Անձեւացիք* կամ Անձեւացեաց գաւառը սահմանակից է Ռշտունեաց գաւառին: Նշանաւոր են նաեւ *Արտազ* (Շաւարշան) եւ *Գողթն* (Նախիջեւան) գաւառները:

Սիւնեաց նահանգին գաւառներէն է *Վայոց Զորը* (Դարալագեազ), *Գեղարքունիք* (Նոր Պայազիտ):

Արցախ կը համապատասխանէ Ղարաբաղին եւ շրջակայ գաւառներուն: Վերջին դարերուն Արցախ կոչուեցաւ նաեւ *Խաչէն գաւառ*՝ համաձուն յայտնի բերդին անունով:

Փայտակարան պատմութեան մէջ կը յիշուի նաեւ *Ագուանից երկիր*, *Աչխարհ կասպից* եւ *կասպք* անուններով:

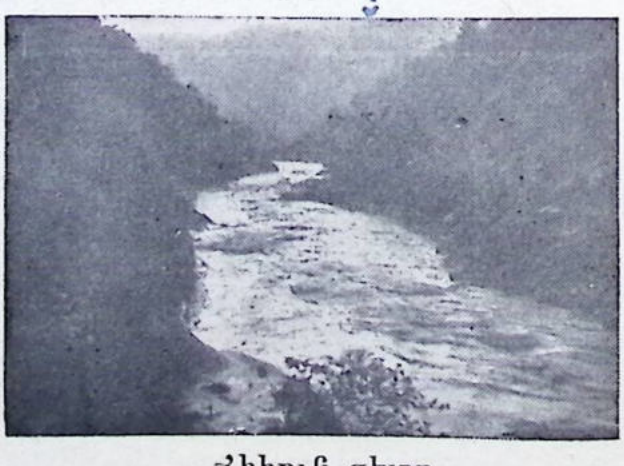
ՀԻՆ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ	ՆՈՐ ՎԻՃԱԿՆԵՐ
1· Բարձր Հայք	— *Էրզրում, Երզնկա, Մամախաթուն եւլն.*
2· Ջորրորդ Հայք	— *Խարբերդ, Զմշկածագ, Բալու եւայլն:*
3· Աղձնիք	— *Սասուն, Պլթլիս, Սղերդ եւայլն:*
4· Տուրուբերան	— *Մուշ, Մալազկերտ, Խնուս եւայլն:*
5· Մոկք	— *Մոկս, Շատախ, եւայլն:*
6· Կորճէք (Կորճայք)	— *Ճուլամերկ եւայլն:*
7· Պարսկահայք	— *Սալմաստ, Խոյ եւայլն:*
8· Վասպուրական	— *Վան, Արճէշ, Բերկրի, Խոշապ, Մակու, Ադուլիս, եւայլն:*
9· Սիւնիք	— *Դալարապետ, Զանգեզուր եւայլն:*
10· Արցախ	— *Շուշի, Ջրաբերդ եւայլն:*
11· Փայտակարան	— *Մուղան, Պաքու եւայլն:*
12· Ուտի	— *Գանձակ, եւայլն:*
13· Գուգարք	— *Ղազախ, Լոռի, Ախալքալաք եւայլն:*
14· Տայք	— *Օլթի, Թորթում եւայլն:*
15· Այրարատ	— *Կաղզուան, Ալաշկերտ, Կարս, Էջմիածին, Պայազիտ, Երեւան եւայլն:*

Փոքր Հայք ունէր միայն երեք նահանգներ, որոնք են·—

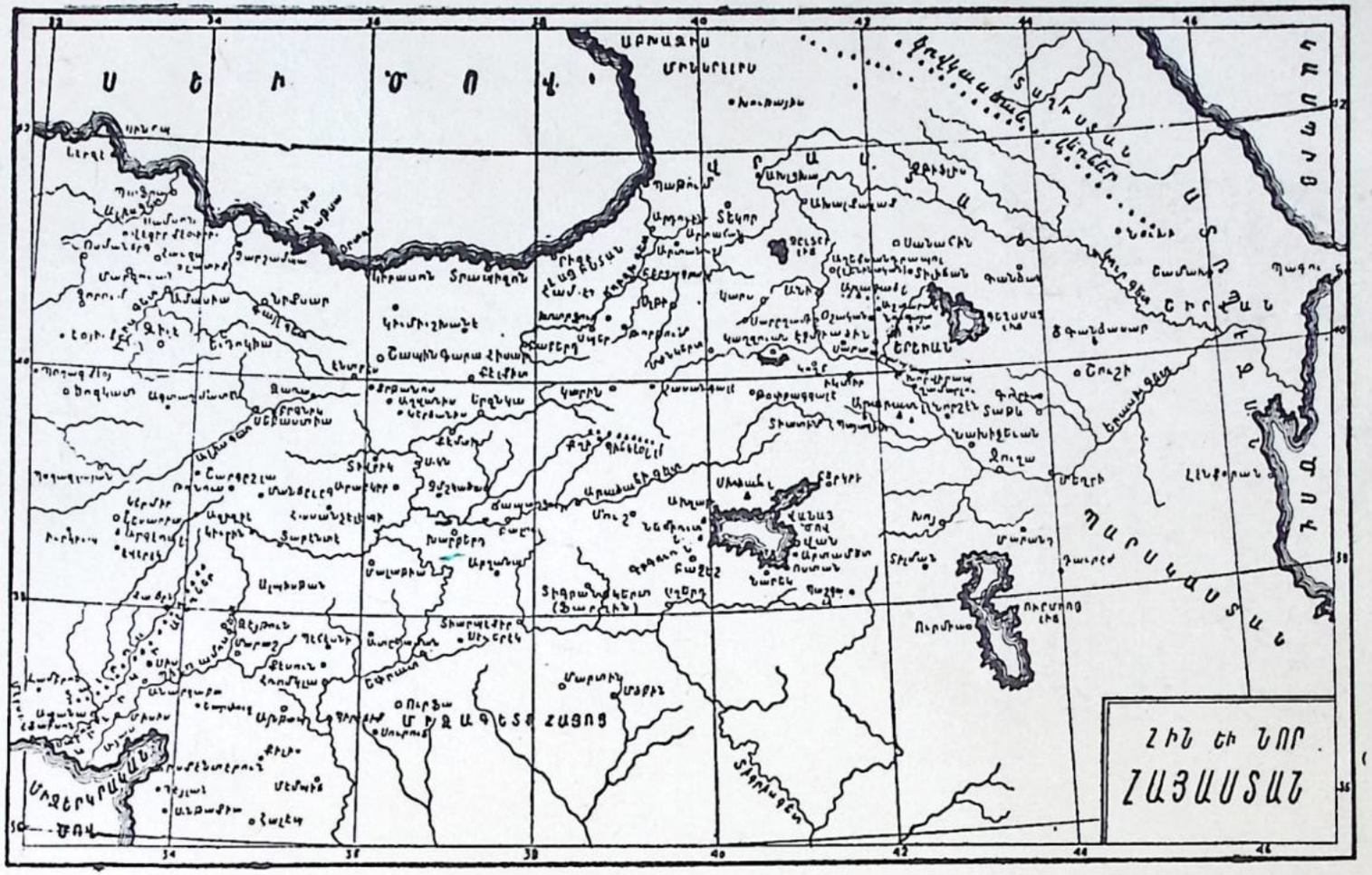
1· *Առաջին Հայք* — Կեսարիա:

2· *Երկրորդ Հայք* — Սեբաստիա, Արաբկիր:

3· *Երրորդ Հայք* — Մալաթիա:

Ճիհուն գետը

ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ

Է· ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Բաղրատունեաց եւ Ռուբինեանց իշխանութիւններու կործանումէն յետոյ, Հայաստան ենթարկուեցաւ օտար այլազան իշխանութիւններու: Բաղրատունեաց անկումէն յետոյ, Հայաստան անցաւ Բիւզանդիոնի եւ Պարսից ձեռքը: Օսմանցիները կամ Թուրքերը 1453 Պոլիսը գրաւելէ ետքը, յարձակեցան Պարսկաստանի վրայ: Երկարատեւ կռիւներէ յետոյ, Հայաստան բաժնուեցաւ Օսմանցիներու եւ Պարսիկներու միջեւ: Օսմանցիները գրաւեցին Եղիսաւոսի սուլթաններուն ենթակայ երկիրները, որոնց մէջն էր նաեւ Կիլիկիան:

ԺԸ· Դարուն սկիզբները, Ռուսերը սկսան տարածուիլ դէպի հարաւ: 1828 Թուականին տեղի ունեցաւ ռուս–պարսկական պատերազմը: Պարսիկները յաղթուեցան եւ կուր ու Երասխ գետերուն միջեւ տարածուող հողերը թողուցին Ռուսերուն: Այս թուականէն յետոյ բազմաթիւ հայեր Պարսկաստանէն անցան Ռուսահայաստան:

Ռուս–Պարսկական պատերազմին յաջորդեց Ռուս–Թրքական պատերազմը: Թուրքերը պարտուեցան եւ ստորագրեցին Էտիրնէի դաշնագիրը: Աւելի յետոյ, 1878ին ստորագրեցին Ս. Սթեփանոյի դաշնագիրը: Այս դաշնագրով Ռուսերը գրաւեցին Կարսը, Պաթումը, Արտահանը, Անին եւայլն: 100·000 հայեր Թրքահայաստանէն անցան Ռուսահայաստան:

Այսպէս Հայաստան բաժնուեցաւ երեք պետութիւններու միջեւ. Օսմանեան, Ռուսական եւ Պարսկական:

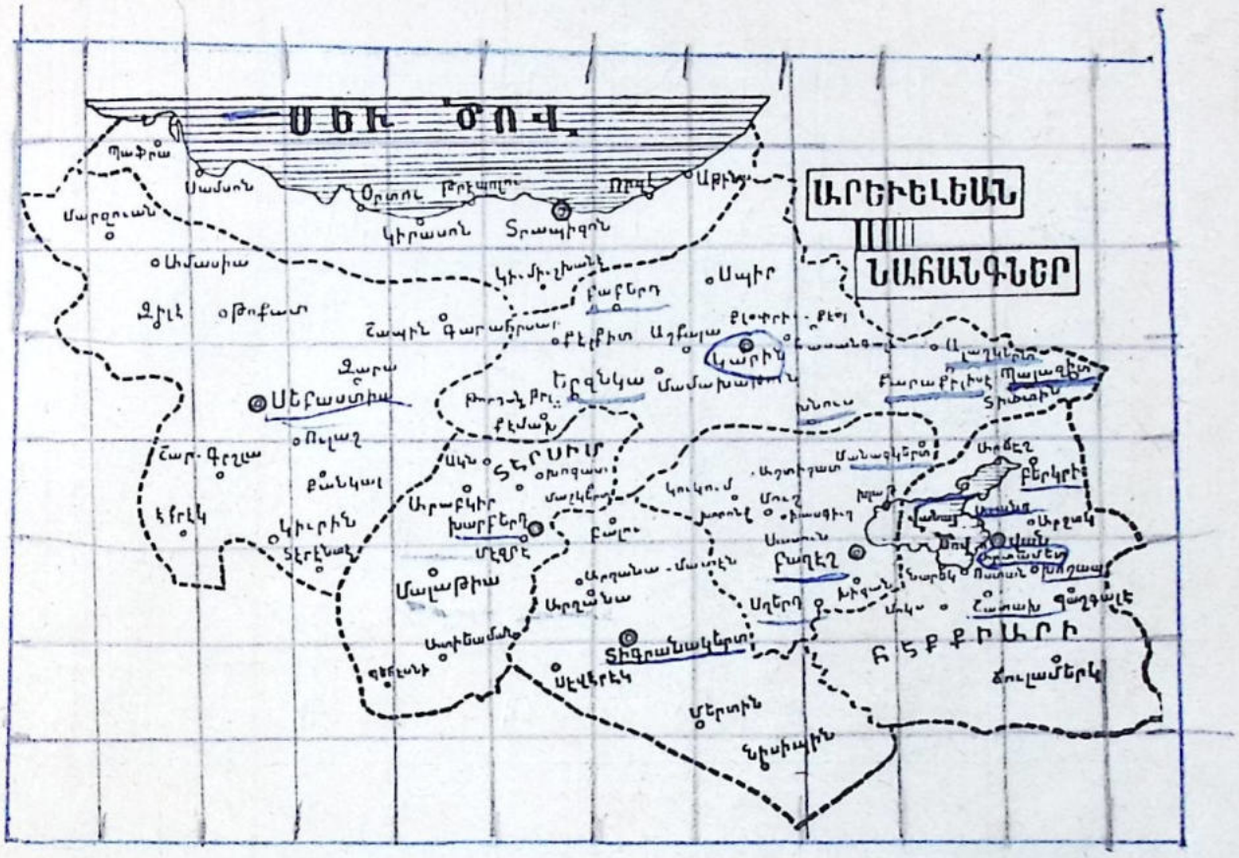
1· *Օսմանեան Հայաստանը կը կոչուի* Արեւմտեան Հայաստան, Թրքահայաստան *կամ* Տաճկահայաստան:

2· *Ռուսական Հայաստանը կը կոչուի* Ռուսահայաստան *կամ* Արեւելեան Հայաստան:

3· *Պարսկական Հայաստանը կը կոչուի* Պարսկահայաստան:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿԱՄ ԹՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆ

Թրքահայաստանը կը գտնուի Մեծ Հայքի կամ Հայկական Բարձրաւանդակին հարաւ արեւմտեան կողմը: Թուրքերուն հին բաժանումներով, Արեւմտեան Հայաստանի մաս կը կազմէին հետեւեալ նահանգները:

1.— Վանայ Նահանգ:

2.— Կարնոյ *կամ* Էրզրումի Նահանգ:

3.— Բաղէշի *կամ* Պիթլիսի Նահանգ:

4.— Խարբերդի *կամ* Էլ Ազիզի Նահանգ:

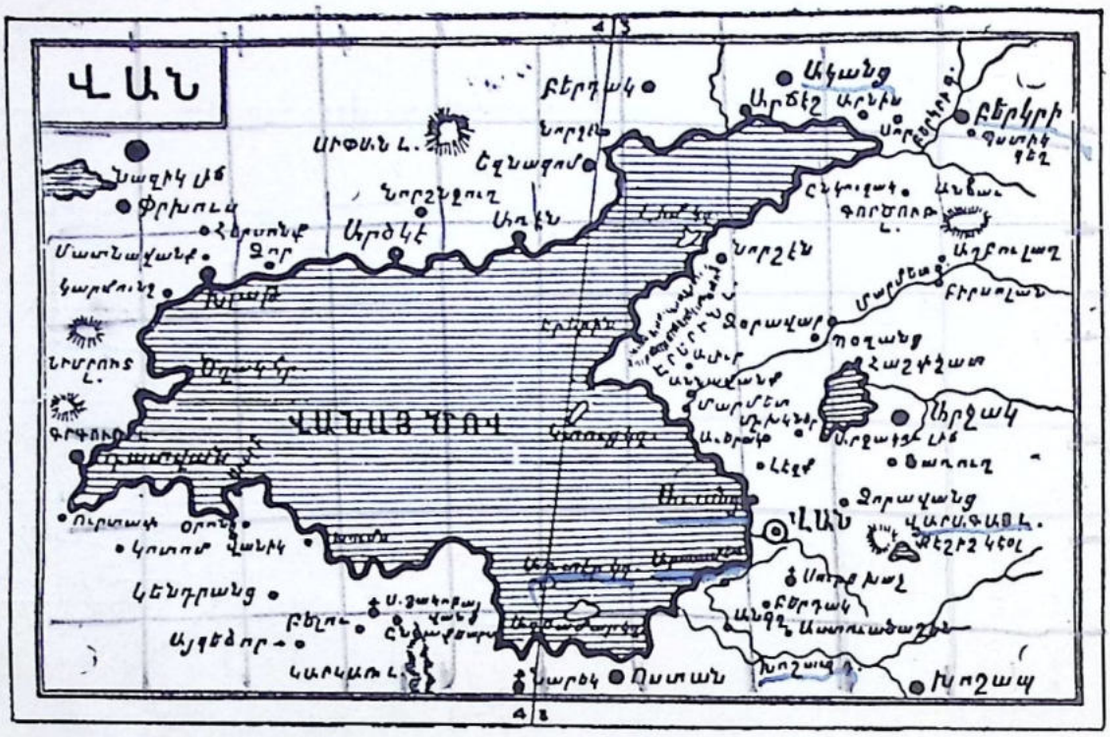
5.— Տիգրանակերտի *կամ* Տիարպէքիրի Նահանգ:

6.— Սեբաստիոյ *կամ* Սվազի Նահանգ:

Այս վեց նահանգները ծանօթ են Հայկական Վեց Նահանգներ կամ Արեւելեան Նահանգներ անունով: Ասոնցմէ դուրս, հայաբնակ տեղեր էին Տրապիզոնի եւ Անգարայի նահանգները:

ՎԱՆԱՅ ՆԱՀԱՆԳ

Կը տարածուի Վանայ լիճին արեւելեան կողմը. 1914ի պատերազմէն առաջ ամբողջ նահանգը ունէր 350·000 բնակիչ, որուն 185 հազարը հայեր էին:

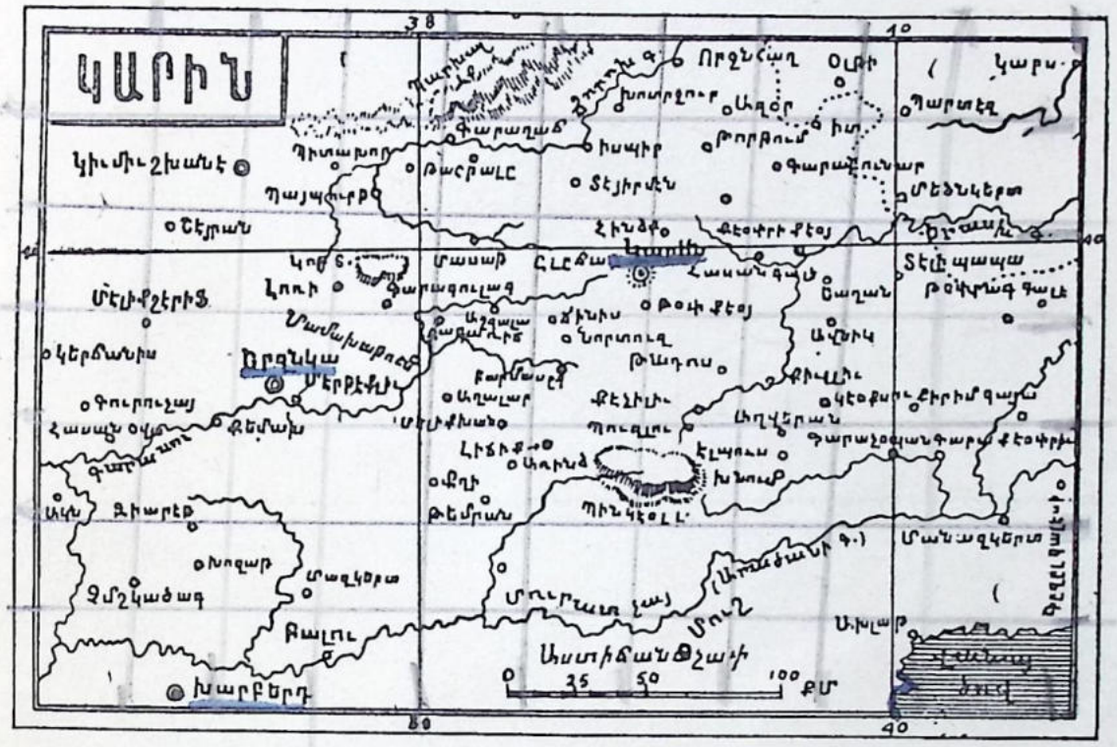
Նահանգին կեդրոնն է Վան *քաղաքը, որ հին աւեն կը կոչուէր* Տոսպ *կամ* Շամիրամակերտ: *Քաղաքը կը բաժնուի երկու մասի. ա)* Արեւմտեան *մաս որ բուն քաղաքն է, բ)* Արեւելեան *մաս, որ ծա–նօթ է* Այգեստան *անունով:*

Վանէն քիչ հեռու կը գտնուի Վարագայ *լեռը, որուն վրայ կը գտնուի* Վարագայ *վանքը:*

Վանայ նահանգին գլխաւոր աւաններն ու գիւղերն են՝ Աւանց, Արտամետ, Բերկրի, Խոշապ, Շատախ *եւայլն:*

Ը. ԴԱՍ

ԿԱՐՆՈՑ ԿԱՄ ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՆԱՀԱՆԳ

Կը պրաւէ Եփրատի վերին հովիտը։ 1914—1918ի պատերազմէն առաջ, նահանգը ունէր 650·000 բնակիչ, որոնց 215 հազարը հայեր էին։

Նահանգին կեդրոնն էր Կարին կամ Էրզրում քաղաքը, որուն հին անունն է Թէոդոսուպոլիս։ Կարին նշանաւոր էր Սանասարեան վարժարանով։

Նահանգին դպրաւոր քաղաքներն էին. Պայազիտ, Ֆարաֆիլիսէ, Ալաշկերտ, Խնուս, Երզնկա *կամ* Երիզա *եւ* Բաբերդ։

Երզնկայի մէջ կանգնած էր ոսկեճոյղ Աննահիտ դիցուհիին մեհեանը։ Երզնկայի մօտ Սեպուհ լերան ստորոտը կը գտնուի Թիլ աւանը ուր կար Նաւէ դիցուհիին մեհեանը։ Դարձեալ Սեպուհ լերան ստորոտը կար Թորդան աւանը, ուր կը գտնուէին Մեծն Տրդատի եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի դամբարանները։

Նահանգին դպրաւոր դիւղաքաղաքներէն են. Ֆղի, Մամախատուն *եւ* Սպեր։ *Բաւենի դաշտին մէջ կը գտնուէր պատմական* Վաղարշաւան *քաղաքը։*

ԲԱՂԷՇԻ ԿԱՄ ՊԻԹԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳ

Կը տարածուի Վանայ լիճին արեւմտեան կողմը: Նահանգին կեդրոնն էր Բաղէշ կամ Պիթլիս քաղաքը, մեւս կարեւոր վայրերն են.

Խլաթ.— Կը պատուի Վանայ լիճին եզերքը, որ շատ հին քաղաք մըն է:

Մուշ.— Կը պատուի Մշոյ դաշտին մէջ:

ԾԱՆՕԹ.— Մշոյ դաշտը հին Տարօնն է ուր կան հնութեան շատ մը յիշատակներ: Նշանաւոր է պատմական Աշտիշատ քաղաքը, Արածանիի աջ կողմը:

Աշտիշատի մէջ կը պատուէին Անահիտ եւ Աստղիկ դիցուհիներու մեհեանները: Հեթանոս հայերը տարեմուտին կամ Նաւասարդի առնին ուխտի կ'երթային եւ Տօնախմբութիւն կը կատարէին: Ներկայ կ'ըլլային թագաւորը, մեծ քրմապետը, նախարարները եւ բազմաթիւ ժողովուրդ: Մեծէն մինչեւ փոքրը, ամէնքն ալ կը մասնակցէին իրենց զոհերը: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կործանեց Աշտիշատի մեհեանները եւ անոնց տեղ հիմնեց Հայաստանի Մայր Եկեղեցին (Աշտիշատի վանք): Աշտիշատի վանքին մէջ ամփոփուած են Ս. Սահակի նշխարները:

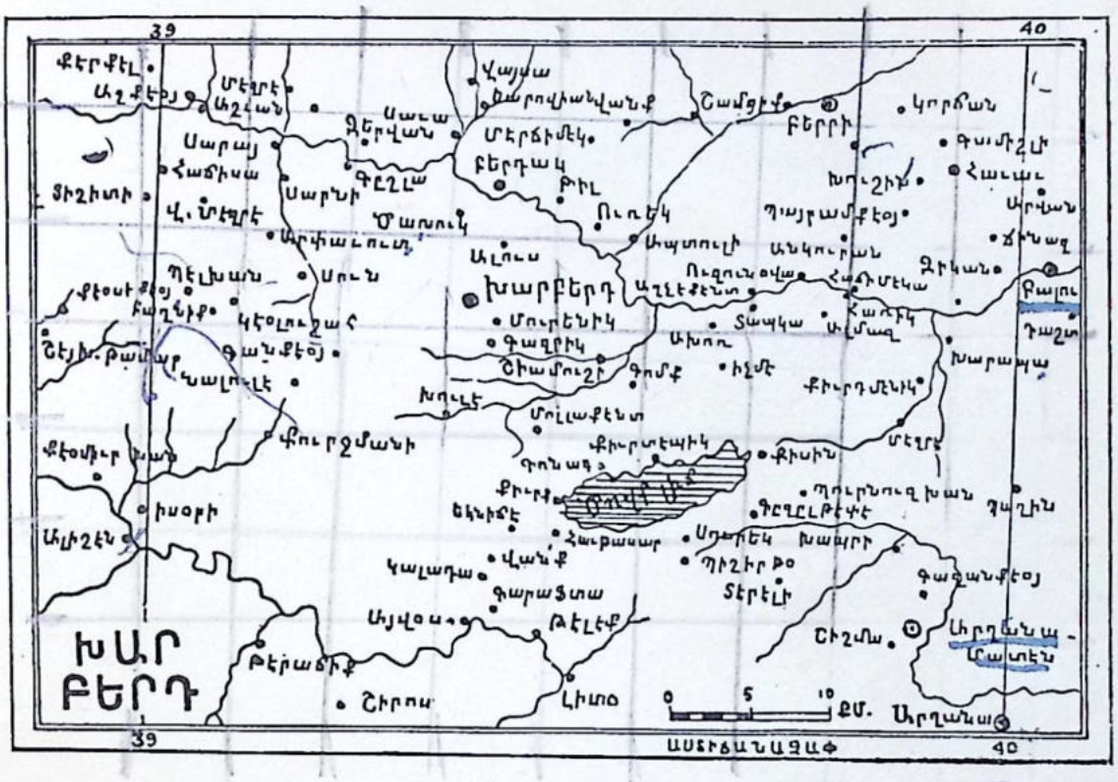
Մշոյ դաշտին պատմական վայրերէն են նաեւ Խորոնք եւ Հացեկաց գիւղերը: Խորոնք ծննդավայրն է Մովսէս Խորենացիին, իսկ Հացեկացը՝ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի: Մուշէն քիչ հեռու կը պատուին Ս. Կարապետի եւ Առաքելոց վանքերը:

Բաղէշ նահանգին շրջաններէն է նաեւ Սասունը, որ կազմուած է լեռներու վրայ խումբ մը գիւղերէ: Գիւղերէն նշանաւոր են. Շէնիկ, Սէմալ, Կելեկուզան եւ Սպաղանիք:

Նահանգին ուրիշ նշանաւոր քաղաքներէն են Մանազկերտ եւ Սղերդ:

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԿԱՄ ԷԼ ԱԶԻԶԻ ՆԱՀԱՆԳ

Կը ղբաւէ Արածանիի ստորին հովիտը: Նահանգին կեդրոնն է Խարբերդ կամ Խարփուէթ: Խարբերդի մէջ նշանաւոր էր Եփրատ Գոլէճը: Խարբերդէն 5 քիլօմեթրի չափ հեռու կը պատուի Նոր Խարբերդ կամ Մէզրէ (Մամուրէթ էլ Ազիզ): Մէզրէէն քիչ մը հեռու կը գտնուի Ծովք կամ Կէօլճիւք լիճը:

Գլխաւոր քաղաքներն են. Ակն, Արաբկիր *եւ* Մալաթիա: *Մալաթիա նշանաւոր է իր խնճորներով:*

Այս նահանգին մաս կը կազմէր նաեւ Տէրսիմ *քրտաբնակ լեռնադաշտը: Տէրսիմի կեդրոնն է* Խոզաթ, *իսկ գիւղերէն՝* Զմշկածագ, Զարսանճագ *եւայլն:*

ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ԿԱՄ ՍՎԱՋԻ ՆԱՀԱՆԳ

Կը գտնուի Փոքր Հայքի մէջ: Նահանգին կեդրոնն է Սեբաստիա կամ Սվաղ քաղաքը, որ կառուցուած է Ալիս գետին մօտ: Սեբաստիոյ աւաններն են. Տիվրիկ, Զարա, Կիւրին *եւայլն:*

Գլխաւոր քաղաքներն են. Եւդոկիա *կամ* Թոքատ, Ամասիա, Մարզուան, Շապին Գարահիսար *եւայլն:*

Թոքատ նշանաւոր է պղինձով:

Մարզուան նշանաւոր էր Անատոլու գոլէճով:

ԹԵԼԱԴՐՈՒԹԻՒՆ.— Յօսիլ Տարօնի եւ Սասունի անցեալ պատմական կարեւոր դէպքերու շուրջ: Վերյիշել տալ Վարդանանց Պատերազմը եւ կարդալ Սասունցի Դաւիթին դիւցազներգութիւնը:

Թ. ԴԱՍ

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՆԱՀԱՆԳ

Կը դառնուի Մեծ Հայքի հարաւակողմը եւ կը պրաւէ Արեւմտեան Տիգրիսի հովիտը:

Նահանգին կեդրոնն է Տիգրանակերտ (Տիարպէքիր, Ամիդ) *քաղաքը որ նշանաւոր է սեխով եւ ձմերուկով: Գլխաւոր վայրերն են.* Արղանա, Բալու, Մարտին, Սէվէրէկ *եւայլն:*

ԾԱՆՕԹ.— *Մեծն Տիգրանի չինել տուած Տիգրանակերտ քաղաքը կը դառնուի ներկայ Տիգրանակերտէն քանի մը քլմ. դէպի հիւսիս արեւելք:*

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՆԱՀԱՆԳ

(Պ Ո Ն Տ Ո Ս)

Կը դառնուի Սեւ ծովու եզերքը: Նահանգին կեդրոնն է Տրապիզոն *նաւահանգիստը: Գլխաւոր վայրերն են.* Կիւմիւշխանէ, Սամսոն, Կիրասոն, Ռիզէ *եւ* Աքինա: *Վերջին երկուքը Լազիստանի կեդրոններն են: Բայց կիւմիւշխանէն, բոլորն ալ նաւահանգիստներ են Սեւ ծովու եզերքը:*

Վերոյիշեալ նահանգներէն դուրս, մեծ թիւով հայեր կ'ապրէին Կ. Պոլիս, Իզմիր, Էսքիշէհիր, Կեսարիա, Պրուսա եւ Գոնիա քաղաքներուն մէջ:

Ռ Ո Ւ Ս Ա Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

Ռուսահայաստան կը պրաւէ Մեծ Հայքին կամ Հայկական Բարձրաւանդակին արեւելեան մասը:

Տարածութիւնն է 70·000 *քլմ.²:*

Հայերը 1918*ին հոն հիմնեցին Արդի Հայաստանը:*

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆ

Կը պրաւէ Ատրպատականի նահանգին մէկ մասը եւ, կը տարածուի Փոքր Մասիսէն մինչեւ Ուրմիոյ լիճին արեւմտեան եզերքները:

Գլխաւոր քաղաքներն էին.

Մակու.— *Կեդրոնն է Մակու գաւառին. մէջէն կ'անցնի* Մակու գետը: *Ունի ապառաժի վրայ շինուած բերդ մը:*

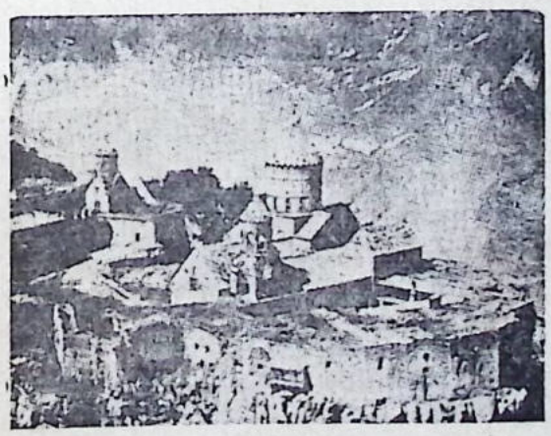
ՇԱՆՕԹ.— *Մակու գաւառին մէջ կը գտնուի պատմական* Աւադայրի *կամ* Շաւարշաւայ *դաշտը, Տղմուտի հովիտին մէջ, ուր* 451 *թուականին տեղի ունեցաւ Վարդանանց Պատերազմը:*

Խոյ.— *Կը գտնուի պատմական Հեր քաղաքին տեղը:*

Տիլման.— *Կեդրոնն է Սալմաստի գաւառին: Սալմաստի գաւառին գլուղերէն է Փայաջուկը, որ ծննդավայրն է մեծ վիպասան Րաֆֆիին: Սալմաստի գաւառին մէջն է Խանասորը, որ յայտնի դարձաւ* 1897*–ի ապշաւանքով:*

Ուրմիա.— *Ուրմիոյ լիճին արեւմտեան կողմը:*

Թաւրիզ.— *Ամբողջ Ատրպատականի կեդրոնն է:*

Տաքեւի վանքը

Ժ. ԴԱՍ

ԿԻԼԻԿԻԱ

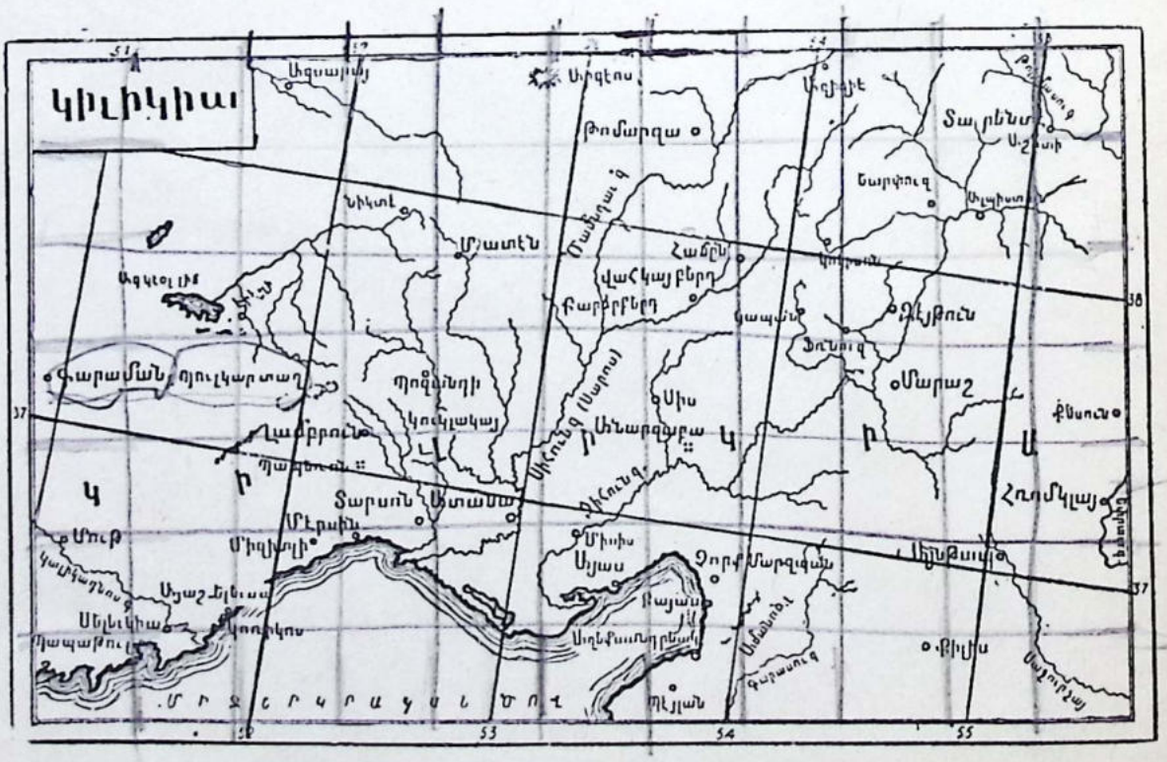
Բագրատունեաց իշխանութեան կործանումէն ետք, հայերը սկսան հեռանալ իրենց երկրէն: Գաղթողներուն մեծ մասը հաստատուեցաւ Կիլիկիոյ մէջ, ուր կային արդէն բազմաթիւ հայեր ունենալ տներ ու վանքեր:

Կիլիկիա գաղթողներէն մէկն էր Ռուբէն իշխանը, որ 1081ին Կիլիկիոյ մէջ հիմնեց Ռուբինեան Իշխանութիւնը: Ժամանակի ընթացքին, հայերը ընդարձակեցին իրենց սահմանները եւ տիրեցին ամբողջ Կիլիկիոյ:

Ռուբէնի հիմնած իշխանութիւնը վերջացաւ 1375ին, Լեւոն Զ.ի անձնատուութեամբ:

Այսպէս, Կիլիկիան երեք դար չարունակ մնաց հայոց ձեռքը, բայց այնուհետեւ ենթարկուեցաւ իսլամ իշխանութիւններու: Իսկ Ժե. դարուն Կիլիկիա վերջնականապէս անցաւ Թուրքերուն ձեռքը:

Համաշխարհային Ա. Պատերազմէն անմիջապէս յետոյ, Կիլիկիա ենթարկուեցաւ Անգլիական դրաւման: Անգլիացիները Կիլիկիան յանձնեցին Ֆրանսացիներուն: Բայց 1921ին վերջերը Ֆրանսիոյ

Պույօնի Թիւրքերուն հետ կնքած համաձայնութեան իրը հետեւանք, Յունաստանները պարպեցին Կիլիկիան եւ 200·000 հայեր ապաստանեցան Սիւրիա, Լիբանան եւ ուրիշ երկիրներ:

ԴԻՐՔ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆ.— Կիլիկիա կամ Սխուան կը գտնուի Ա-ղէքսանդրէթի ծոցին հիւսիսային կողմը: Սահմաններն են.— Հիւսիսէն՝ Տաւրոս լեռնաշղթան, հարաւէն՝ Միջերկրական ծով, արեւելքէն՝ Ամանոս լեռները:

ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ.— Տարածութիւնն է 40·000 քառ. քլմ., որուն 2/3ը կը ծածկեն Տաւրոս լեռներուն ճիւղերը:

ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹ.— Կիլիկիա կը բաժնուի երկու մասի՝

1. Ֆարայիի կամ լեռնային Կիլիկիա:

2. Դաշտային Կիլիկիա:

Հիւսիսակողմը կը կոչուի Լեռնային Կիլիկիա, իսկ հարաւակողմը՝ Դաշտային Կիլիկիա:

ԼԵՌՆԵՐԸ.— Կիլիկիոյ մէջ կը տարածուի Տաւրոսեան լեռնաշղթան, որ կը բաժնուի երեք գօտիներու:

1. Տիւնպէլէք Տաղ.— Կ'երկարի դէպի հարաւ արեւմուտք:

2. Պուլկար Տաղ.— Կը տարածուի լեռնաշղթային կեդրոնը:

3. Ալա Տաղ.— Կ'երկարի դէպի հիւսիս արեւելք:

Ալա Տաղին արեւելեան կողմէն, Տաւրոսէն դէպի հիւսիս արեւելք երկարող ճիւղը կը կոչուի Անտիտաւրոս:

Սիւրիոյ սահմանին վրայ կ'երկարաձգուի Ամանոս լեռնաշղթան:

Ամանոս կը բաղկանայ երեք ճիւղերէ. Սեւ Լեռներ (Կեավուր Տաղ), Ճէպէլ Մուսա եւ Գըզըլ Տաղ:

Կիլիկիոյ լեռներուն մէջ կան բազմաթիւ հովիտներ եւ կիրճեր, որոնց մէջ նշանաւոր է Ամանոսեան Դրունքը, որ Կիլիկիան կը միացընէ Սիւրիոյ: Նշանաւոր է նաեւ Կիլիկեան Դրունքը որ Կիլիկիան կը միացնէ Կապադովկիոյ:

ԳԵՏԵՐ.— Թէեւ յորդառատ գետեր չունի Կիլիկիա, բայց ջուրերով հարուստ երկիր մըն է: Գետերն են.

1. Ճիհուն (Պիւրամոս);

2. Սիհուն (Սարոս):

Այս երկու դետերը կը բխին Տաւրոսեան լեռներէն եւ կը թափին Միջերկրական ծով: Երկու դետերուն միջեւ կը գտնուի Զուճուր Օվա դաշտը որ չատ բարեբեր է:

Կիւդնոս (Լամաս *կամ* Լամոս).— *կը բխի Պուլկար Տաղէն եւ կը թափի Միջերկրական ծով: Թուրքերը զայն կը կոչեն Թարսուս Զայ:*

4. Կալիկադնոս (Սելեւկիոյ գետ, Կէօքսու).— *կը բխի Տաւրոս լեռներէն եւ կը թափի Միջերկրական ծով:*

ԾԱՆՕԹ.— 1190ին խաչակիրներէն դեմման կայսր Ֆրէտէրիք Շիկամօրուս *խեղդուեցաւ Կալիկադնոսի մէջ:*

Կիլիկիա ունի ջերմուկներ, որոնց մեծ մասը կը գտնուի ձիհունի ափերուն մօտ:

ԼԻՃԵՐ.— *Կիլիկիոյ լիճերը փոքր եւ աննշան են, յիշատակութեան արժանի են.*

Գարակէօլ եւ Սափրան Կէօլ *լիճերը:*

Միջերկրական ծովուն մէջ նշանաւոր է Հայոց ծոցը (Ալէքսանդրէթի կամ Իսոսի ծոց):

Տարսոն

ԺԱ. ԴԱՍ

ԲՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՆՔԵՐ.— Կիլիկիա հարուստ է հանքերով: Ունի առատ կապար, երկաթ, քրոմ, աղ, արծաթ, ծծումբ եւ ոսկի:

ԲՈՅՍԵՐ.— Կիլիկիա չատ հարուստ է բուսականութեամբ: Հոն կը մշակուին արմաւիք, նարինջ, ընտիր բամպակ, լեմոն, խաղող, բրինձ, պիստակ, կնճուէթ (չուչմա) չաքարեղէգ եւայլն: Նշանաւոր են մայրիի, ասկի, եղեւնիի, կաղամախիի, նոճիի, ընկուզենիի եւ ձիթենիի ծառերը:

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ.— Կիլիկիոյ կենդանիները բազմատեսակ են. նշանաւոր է այծը, ոչխարը, գոմէշը, ուղտը, բրենին, աղուէսը, վարազը, արջը եւ վիթը: Թռչուններէն՝ արագիլը, բազէն, բասեանը, կաքաւը, լորը, արօսը, անդղը, արծիւը եւ գոյնզգոյն թիթեռնիկները:

Գետերը հարուստ են ձուկերով:

ԿԼԻՄԱՅ

Կիլիկիա թէեւ հիւսիսային բարեխառն գօտիին տակ կը գտնուի, բայց ամառը անտանելի տաք կ'ընէ հարաւի դաշտային ցած մասերուն մէջ: Հիւսիսակողմը կլիման աւելի մեղմ է: Ամառը ժողովուրդը ամարանոցներ կը բարձրանայ:

Սիհուն եւ ձիհուն գետերը երբեմն յորդելով կը ճեւացնեն ճահիճներ, որոնք ճահճառնդ յառաջ կը բերեն:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

Կիլիկիոյ ժողովուրդը մեծ մասով կը բաղկանար Հայերէ, Թուրքերէ, Յոյներէ եւ Ֆիւրտերէ:

Մինչեւ համաշխարհային Ա. պատերազմին վախճանը, Կիլիկիոյ մէջ կ'ապրէին մեծ թիւով Հայեր, որոնք կը զբաղէին առեւտուրով, արհեստներով եւ երկրագործութեամբ:

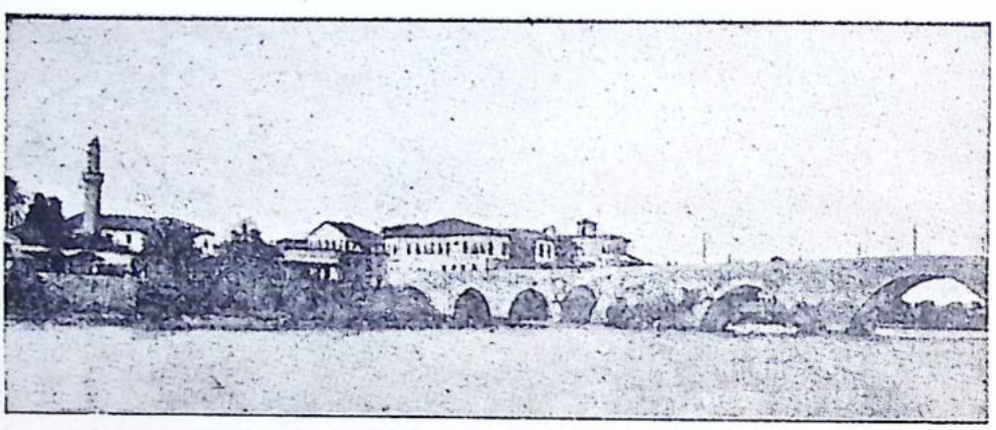
ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ

Ռուբինեան իշխանութիւնը բացարձակ միապետութիւն էր: Իշխանները կը կոչուէին «Պարոն», որոնք տուրք կու տային թագաւորին:

1914—1918ի Ընդհ. Պատերազմէն առաջ, Կիլիկիան բաժնուած էր Առանձին (մեծ մասը) եւ Հալէպի նահանգներուն մէջեւ:

ԳԼԽԱՒՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐ

ԱՏԱՆԱ.— Սիհուն գետին ալ եղերքը: Ունէր 80·000 բնակիչ, որուն 50·000ը հայերն էին: Շինուած է երկաթուղագծի վրայ, նշանաւոր է վաճառականութեամբ: Կլիման վատառողջ է, իսկ հողը՝ շատ բարեբեր: Նշանաւոր է նաեւ 32 կամարով կամուրջը:

ԾԱՆՕԹ.— 1909 Ապրիլ 1–ին, Ատանայի նահանգին մէջ 30·000 հայ ջարդեցին Թուրքերը:

ՄԵՐՍԻՆ.— Միջերկրականի վրայ նաւահանգիստ:

ՏԱՐՍՈՆ (Թարսուս).— Ռուբինեանց մայրաքաղաքներէն, կը գտնուի Կիւղնոս գետին ալ եղերքը: Ամառը անտանելի տաք կ'ընէ: Տարսոն ծննդավայրն է Պօղոս առաքեալին:

ԼԱՄԲՐՈՆ.— Տարսոնի ամարանոցն է: Նշանաւոր է որպէս անառիկ բերդ (այժմ Նէմրուտ Գալա):

ՍԻՍ.— Կիլիկեան իշխանութեան մայրաքաղաքներէն մէկը, որ նշանաւոր հանդիսացած է մտաւորական զարգացումով: Սիսը կաթողիկոսանիստ քաղաք էր: Սիսի կաթողիկոսութիւնը հիմա փոխադրուած է Անթիլիաս:

Սիսէն հարաւ արեւելք, կը գտնուի Անարզաբայի բերդը:

ՄԱՄԱՍ.— Նաւահանգիստ Հայոց Ծոցին վրայ: Ռուբինեանց ժամանակ վաճառաշահ քաղաք մըն էր:

ՓՄԱՄԱՍ.— Հայոց Ծոցին վրայ նաւահանգիստ:

ՀԱՃԸՆ.— Կը գտնուի Սիհուն գետին վերին հովիտին մէջ, ունի առողջարար օդ եւ ջուր:

ՄԱՐԱՇ (Գերմանիկ)։— Կը դառնուի Ճիհունի ակունքին մօտ, ունէր 60·000 բնակիչ, որոնց 26·000ը հայեր էին։

ՏԷՕՐԹ–ԵՕԼ։— Տէօրթ–եօլ գաւառակը կը դառնուի Հայոց Ծոցին հիւսիս արեւելքը։ Ծովեզերքէն քիչ հեռու կը դառնուի Զոհ–Մարզուան աւանը։ Գաւառակը նշանաւոր է նարինջով։

ՋԻՅԹՈՒՆ։— Տաւրոսեան լեռներուն վրայ անառիկ քաղաք մը։ Ջէյթունի հայերը դիմադրելով Թուրքին դէմ, երկար տարի պահեցին իրենց անկախութիւնը։ Ջէյթուն կը կոչուի նաեւ Ուլնիա։

ՍԱՆԹԱՊ։— Կառուցուած է երեք լերուններու վրայ եւ շրջապատուած՝ այգիներով։ Ունէր 70·000 բնակիչ, որոնց 35·000ը հայեր էին։

Առաջին համաշխարհային պատերազմէն առաջ, հայերը հոն ունէին բազմաթիւ դպրոցներ։

Հոն էր նաեւ Ամերիկեան կեդրոնական դոլէճը։

ՀՌՈՄԿԼԱՅ (Ռում–Գալէ)։— Ափրաթայի մօտերը, Եփրատի եզերքը քարաժայռի մը վրայ ամուր բերդ մըն էր։ 1172ին հոն վախճանեցաւ Ս. Ն. Շնորհալի կաթողիկոսը։

ՎԱՀԿԱՅ։— Սարոս գետին վրայ բերդաքաղաք։ Վահկայի մօտերը կը դառնուէր Կիզիստրա բերդը, ուր Մանուէլեան եղբայրները սպաննեցին Գաղիկ Բ. Թագաւորը։

ՔԻԼԻՍ։— Ափրաթայէն հարաւ, նշանաւոր է ձիթապտուղով եւ ձէթով։

Առնցմէ դուրս, կրնանք յիշել նաեւ Անտիոքը, Ալէքսանտրէթը, Սուէտիան, Սելեւկիան (Զիլիֆկէ), Նիկոտէն, Ֆռնուզը, Պէյլանը եւ Պօզանթին։

ՄԻՋԱԳԵՏՔ ՀԱՅՈՑ

Կը դառնուի Հայաստանի հարաւը, դլխաւոր քաղաքն է։

ԵԴԵՍԻԱ կամ ՈՒՐՖԱ (Ուռհա)։— Պատմական քաղաք մըն է, որ ունի հին յիշատակներ։ Աբդար Թագաւոր նորոգեց զայն եւ անոր մէջ հիմնեց ամուր բերդ մը։ Ս. Ընդհ. Պատերազմէն առաջ հոն կը բնակէին 30·000 հայեր, որոնք կը կազմէին քաղաքին զարգացեալ տարրը։

Եդեսիոյ արեւելեան կողմը կը դառնուի պատմական Մծբին կամ Նիսիպին քաղաքը։

ԺԲ· ԴԱՍ

ԱՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Դիրք.— *Կը գտնուի Երասխ գետին ձախ կողմը*:

Սահմանք.— *Արդի Հայաստանի սահմաններն են. հիւսիսէն՝ Վրաստան, հարաւէն՝ Պարսկաստան, արեւելքէն Ատրպէճան, արեւմուտքէն՝ Թուրքիա*:

Տարածութիւն.— *Արդի Հայաստանի տարածութիւնն է 29·718 քառ. քմ., որուն 1370 քառ. քիլոմեթրը կը պրաւէ Սեւանայ լիճը*:

Լեռներ.— *Հայաստան լեռնոտ երկիր մըն է: Սեւանայ լիճը շրջապատուած է լեռներով: Հայաստանի լեռները մաս կը կազմեն փոքր Կովկասեան լեռնաշղթային, որ կը տարածուի Կուր գետին հովիտէն մինչեւ Արաքսի հովիտը*:

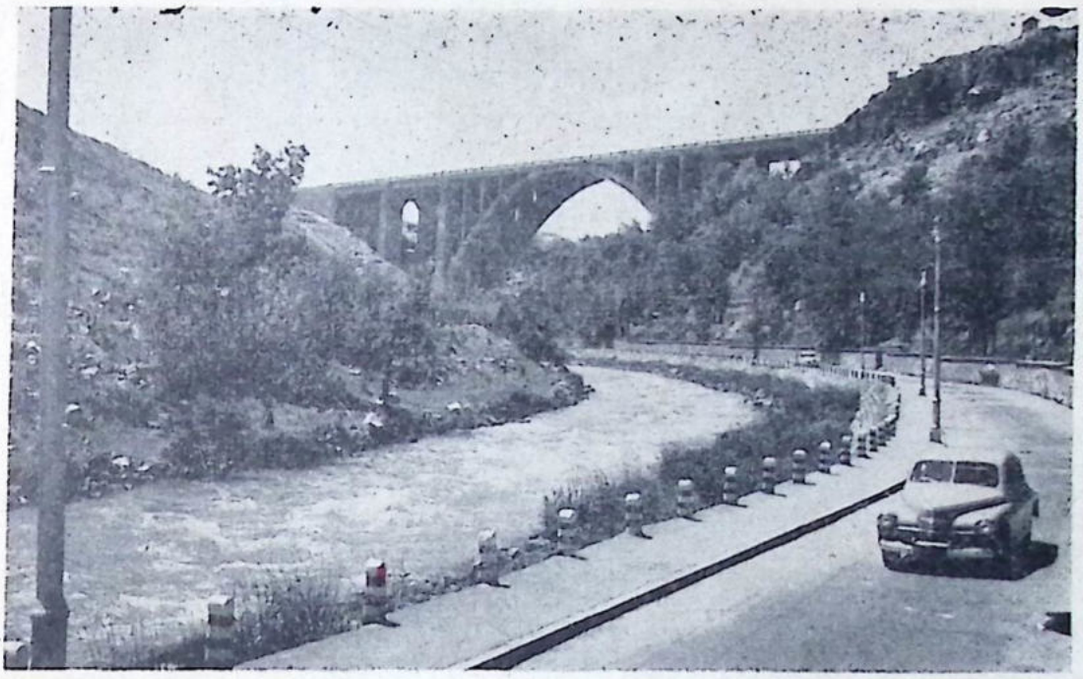
Գլխաւոր լեռնաշղթաներն են.

1· Վրահայոց լեռներ.— *Կը տարածուի Հայաստանի հիւսիսը, Ախալքալաք քաղաքին արեւմտեան կողմը: Այս լեռներուն բարձրագոյն գագաթը կը կոչուի Լալվար, որ ունի 2500 մեթր բարձրութիւն: Վրահայոց լեռները Հայաստանը կը բաժնեն Վրաստանէն*:

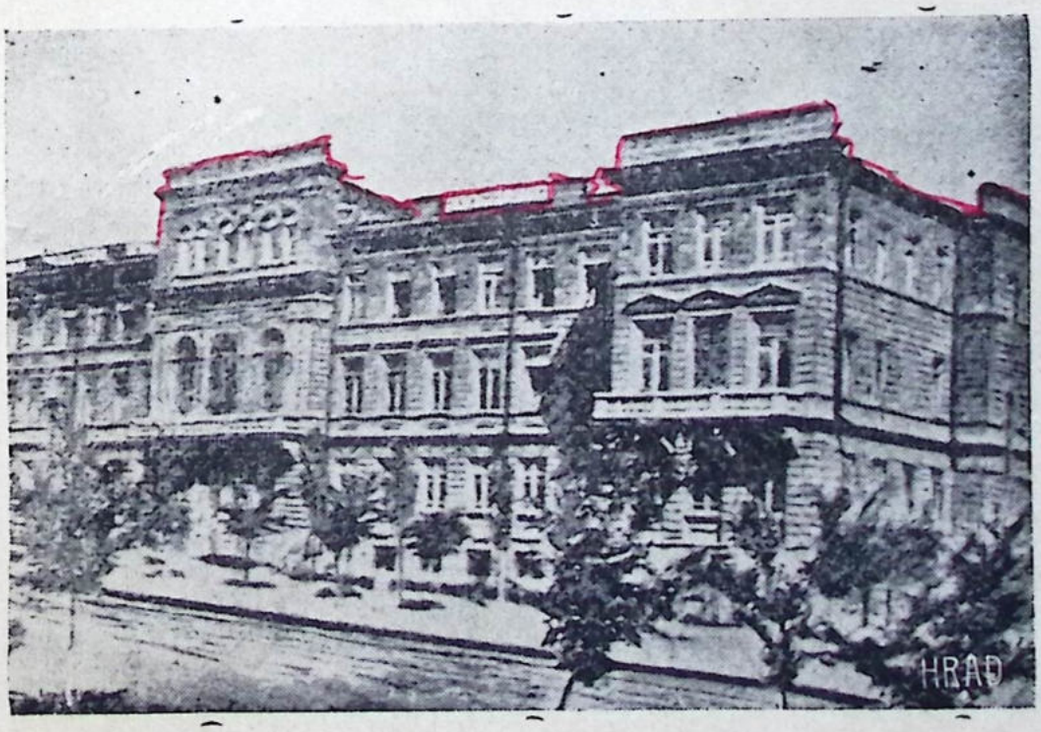
2· Արեգուռու, Մուրղուզի եւ Սեւանի լեռնաշղթաներ.— *Սեւանայ լիճը կը շրջապատեն արեւելքէն*:

3· Փամբակի, Բազումի եւ Ծաղկունեաց լեռնաշղթաներ.— *Կը տարածուին Սեւանայ լիճին հիւսիս արեւմուտքը: Փամբակի լեռնաշղթային գլխաւոր գագաթներն են՝ Թեք եւ Մայմեխ լեռները*:

4· Գեղամայ լեռներ.— *Սեւանայ լիճին արեւմտեան կողմը Գեղամայ լեռներուն բարձրագոյն գագաթը կը կոչուի* Ածդահակ (3598 *մեթր*):

Հրազդան գետի կիրճը

Հայաստանի Պետական Համալսարանը

5· Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի լեռներ.— *Սեւանայ լիճին հարաւը, ղրեթէ իրարու զուգահեռաբար կ'երկարին դէպի Արաքս։*

Հայաստանի լեռները համեմատաբար նոր են եւ կը պատկանին երկրորդական շրջանին։ Հրաբուխները այժմ մարած են, բայց ենթակայ են երկրաշարժներու։

ԱՐԱԳԱԾ

Արագած կամ Ալագեազ, կը բարձրանայ Շիրակի դաշտին արեւելեան կողմը, Փամբակի լեռներէն դէպի հարաւ արեւմուտք։ Թուրքերը զայն կը կոչեն Ալակէօզ։ Բարձրութիւնն է 4095 մեթր։ Արագածի գագաթը ծածկուած է մշտնջենական ձիւնով։ Ունի չորս կատար, այս պատճառով կը կոչուի Քառագագաթ Արագած։ Արագած Հայաստանի ամենէն առանձնացած եւ ամենաբարձր գագաթն է։

Արագածը մարած հրաբուխ մըն է, հարուստ է հրաբխային քարերով եւ հրաբխային մոխիրներէն զոյացած տուֆ քարով։ Արագածի վրայ կան աղբիւրներ եւ լիճեր։ Ամենամեծ լիճը կը կոչուի Գըզըլ Կէօլ։ Շնորհիւ առատ աղբիւրներուն, իր ստորոտին վրայ տարածուող հողը շատ բարեբեր է։

Մայիսէն մինչեւ Սեպտեմբերի վերջը, Արագած շատ սքանչելի է։ Ունի անուշ ջուր, մաքուր եւ առողջարար օդ, գոյնզգոյն եւ անուշահոտ ծաղիկներ, որոնց հիւթովը պատրաստուած մեղրը շատ ընտիր է։

Արայի լեռ.— *Արագածին արեւմուտքը, հրաբխային լեռնագագաթ մըն է, 2577 մեթր բարձրութեամբ։*

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

Արդի Հայաստանի մակերեւոյթը, ըստ կառուցուածքի, բաղկացած է ծալքաւոր եւ հրաբխային լեռներէ եւ հրաբխային սարահարթերէ։

Հայաստանի լեռները ունեցած են հրաբխային գործունէութիւն, որու պատճառով առատ են *տուֆ*, *պեմզա* եւ *պազալտ* քարերը։ Մակերեւոյթի բարձրութիւնն է 1500—3000 մեթր։

Արագածը, իր հովհարաձեւ փռուած լանջերով միասին կը գրաւէ մօտ 4 հազար քառ. քիլոմեթր տարածութիւն։ Անոր սուր գագաթները հնագոյն խառնարանի պատերուն մնացորդներն են։

ԹԵԼԱԴՐՈՒԹԻՒՆ.— Մօսիլ Լուսաւորչի կանթեղին չուրջ։

ԺԳ. ԴԱՍ

ԼԵՌՆԱԴԱՇՏԵՐ ԵՒ ՋՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԼԵՌՆԱԴԱՇՏԵՐ.— Հայաստանի լեռնաղաչտերը կամ սարահարթերը բերրի են, որովհետեւ կ'առատուին երասխի եւ Կուրի ջուրերով: Բայց Հայաստան լեռնոտ երկիր մը ըլլալուն, ընդարձակ տարածութիւններ չկան: Հայաստանի բարձրաւանդակին միջին բարձրութիւնը կը հասնի 1500 մեթրի: Գլխաւոր լեռնաղաչտերն են՝

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԴԱՇՏ.— Կը տարածուի Արաքսի ձախ ափին վրայ Մասիսի տարօրինակ մինչեւ Արագածի տարօրինակը: Հայաստանի մեծագոյն դաչտն է. ծովու մակերեսէն բարձրութիւնն է 800 մեթր: Այս դաչտին մաս կը կազմեն Շարուրի եւ Նախիջեւանի դաչտերը:

ՇԻՐԱԿԱՅ ԴԱՇՏ.— Կը տարածուի Արարատեան դաչտին հիւսիս արեւմտեան կողմը եւ կը զրաւէ Ախուրեանի հովիտը: Շիրակայ դաչտին մէջէն կը հոսին Զորագետն ու Ախուրեանը: Շիրակի բարձրութիւնն է 1800 մեթր:

Շիրակի եւ Արարատեան դաչտերը չրջապատուած են բարձր լեռներով, որոնք արգելք կ'ըլլան Սեւ եւ Կասպից ծովերէն եկող խոնաւութեանց: Եթէ չըլլային զետերն ու առուները, բուսականութեան համար չատ աննպաստ պիտի ըլլային: Շնորհիւ արուեստական ոռոգումներու, այս դաչտերը օրէ օր աւելի յարմար կը դառնան մշակութեանց համար: Շիրակայ դաչտը կը կոչուի նաեւ Լենինականի սարահարթ:

ԼՈՌիի ԼԵՌՆԱԴԱՇՏԸ.— Կը տարածուի Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան կողմը: Վրաստայց եւ Բզովտալ լեռներուն մէջտեղ: Գեղեցիկ լեռնադաչտ մըն է, որուն մէջէն կ'անցնի Զորագետը:

ՋԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԵՒ ՍԵՒԱՆԻ ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԴԱԿՆԵՐ.— Կարբուած են խոր ձորերով եւ հովիտներով: Օժտուած են գեղեցիկ արօտավայրերով, որոնք կանաչ կը մնան նոյնիսկ Յունիսին:

ՋՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հայաստան լեռնոտ եւ ջրառատ երկիր մըն է: Գետերն են.

1. Երասխ կամ Արաքս.— Կը կոչուի նաեւ Արագ: Իր ճիւղերէն մեծագոյնը կը բխի Բիւրակնեան լեռներու Սրմանց գագաթէն եւ կը

ԱՐԴԻ
ՃԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԼԵՌՆԵՐԸ, ԼԻՃԵՐԸ ԵՒ ԳԵՏԵՐԸ
Մ. Մասիս (5160)
Փ. Մասիս (4030)
Արաքս գ.
Կուր գետ
Ախուրեան գ.
Քասախ գ.
Հրազդան գ.
Ազատ գետ
Արփա գ.
Ձորագետ
Վարդենիսի լեռնաշղթա
Ծաղկունեաց լեռնաշղթա
Գեղամա լեռնաշղթա
Սեւանա լիճ
Արեւիք
Ղարաբաղի լեռնաշխարհ
Իջեւան
Ղազախ
Ղարաքիլիսա
Կարս
Ալեքսանդրապոլ
Էջմիածին
Երեւան
Սարդարապատ
Նախիջեւան
Արտաշատ
Վեդի գ.
Գիւղէ Դարա
Ազատ գետ
Հասան Սու
Թարթառ գ.
Ղարաբաղի լեռնաշխարհ
Իջեւան Մարգ

իսկ խորութիւնը՝ 1—5 մեթր: Արաքս շատ անդամ փոխած է իր հունը, երբեմն երկրաշարժներու եւ յաճախ իր հողին աւազային ու փխրուն մասնիկներէ կազմուած ըլլալուն պատճառով:

Արաքս ունի առողջարար ջուր եւ համեղ ձուկեր, որոնց մէջ յիշուելու արժանի է համեղ ճանառը, կարմրախայտը, ծածանը եւայլն:

Արաքսը Ս. Գլոց մէջ յիշուած Գեհոն գետն է: Արաքս սահման կը գծէ Հայաստանի, Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի:

Արաքսի գլխաւոր հարկաւորներն են՝ Ախուրեան, Քասախ, Զանգի *կամ* Հրազդան *եւ* Մեղրի:

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

ԱՐԱՔՍԻ ՀԱՐԿԱՏՈՒՆԵՐՆ ԵՆ

1· *Ախուրեան* (Արեւմտեան Արփաչայ).— կազմուած է երկու ճիւղերէ· ա) *կարսի* գետ որ կը բխի Վանանդի լեռներէն: բ) *բուն Ախուրեան* որ կը բխի Արփա լիճէն:

Ախուրեան կ'ոռոգէ Շիրակայ դաշտը եւ կ'անցնի Անիի եւ Բագարանի ամրոցին մէջտեղէն ու երուանդաշատի առջեւ կը թափի Արաքսի մէջ: Ան կը գտնուի Ախուրեանի աջ ափին վրայ:

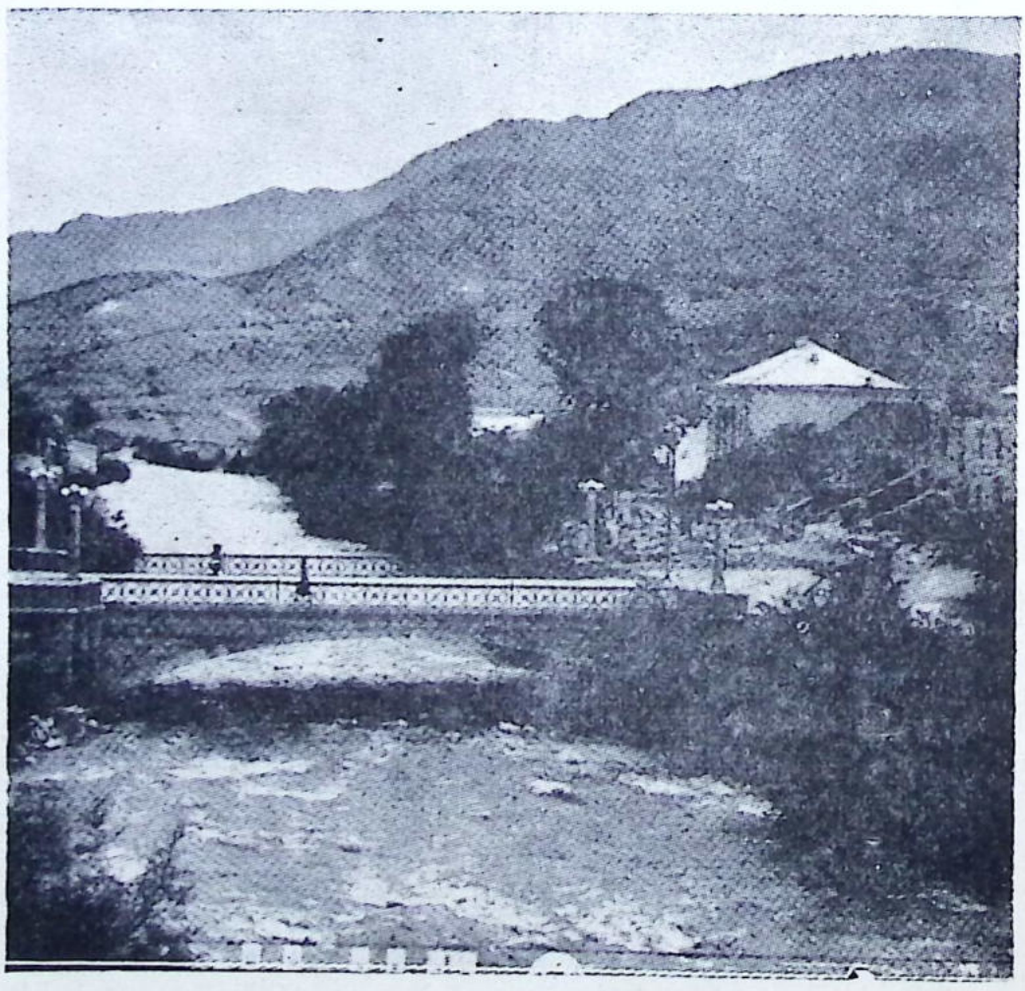
Ախուրեան սահման կը գծէ Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ, երկայնութիւնն է 205 քլմ.: Անոր ափին վրայ կը գտնուի Լենինական քաղաքը: Ախուրեանէն կը սնանի *Թալինի* ջրանցքը, որ կ'ոռոգէ 40·000 հեկտար անջրդի եւ անմշակ հողամասեր:

2· *Քասախ* կամ *կարբի* ջուր (89 քլմ.).— Կը բխի Արագածի եւ Փամբակի լեռներու մէջէն: Կ'անցնի Էջմիածնի մօտէն ու կը թափի Արաքսի մէջ:

3. *Ջանղի* կամ *Հրազդան* (100 ք/մ.).— կը բխի Սեւանայ լիճէն եւ կը թափի Արաքսի մէջ: Հրազդան արագավազ գետ մըն է. անկէ կ'արտադրեն ելեկտրական մեծ ուժ, որովհետեւ, իր ակունքէն մինչեւ գետաբերանը 1000 մեթրէ աւելի անկում ունի: Կ'ոռոգէ 40000 հեկտար հող:

4. *Ազատ* կամ *Գառնի Ջայ* (55 ք/մ.).— կը բխի Գեղամայ լեռներէն, կ'անցնի *Գուխնի* եւ *Արտաշատի* աւերակներուն մօտերէն ու կը թափի Արաքսի մէջ: Ջուրը առողջարար է: Ազատ գետին վրայ ալ կառուցուած են ջրաելեկտրակայաններ:

5. *Վեդի դետ* (58 ք/մ.).— կ'անցնի Մեծ Վեդի բաղաքին արեւելեն եւ կը թափի Արաքսի մէջ: Կը բխի Գեղամայ լեռներէն:

Աղստեւ գետը եւ Իջեւան աւանը

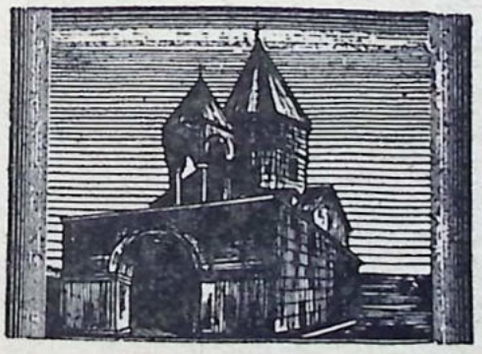
6· *Արփայ գետ* (Արեւելեան Արփաչայ)·— կը բխի վարդենիսի եւ Զանգեզուրի լեռներէն ու հոսելով դէպի հարաւ արեւմուտք, կ'ողողէ Դարալագեազի հողերը: Շարուրի դաշտն ալ կտրելով կը թափի Արաքսի մէջ: Արփա գետին վրայ ալ կառուցուած են ջրաելեկտրակայաններ: Երկայնութիւնն է 120 կլմ.:

7· *Մեղրի գետ* (32 կլմ.)·— կը բխի Զանգեզուրի լեռներէն ու կը թափի Արաքսի մէջ:

8· *Ողջի* կամ *Օխչի գետ* (*Զաւընտուր* (88 կլմ.)·— կը բխի Զանգեզուրի (Սիւնեաց) լեռներէն ու հարաւ արեւելք հոսելով կը միանայ Արաքսին: Կ'ողողէ Ղափանի շրջանին հողերը, վրան կառուցուած են ջրաելեկտրակայաններ:

9· *Բարկուշատ*·— Նոյնպէս կը բխի Զանգեզուրի լեռներէն ու կը թափի Արաքսի մէջ: Բարկուշատի կը խառնուին·

Որոտան եւ *Հագարու* կամ *Աղաւնոյ* գետերը, որոնց երկուքն ալ կը բխին Զանգեզուրի լեռներէն:

ԺԴ· ԴԱՍ

ՋՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ (Շար·)

Հայաստանի հիւսիսային ջրջաններուն վտակները կը թափին Կուր գետին մէջ: Կուր կը բխի Կարսի մօտ Զարիշատի լեռներէն, կ'ոռոգէ Վրաստանի դաշտերը, յետոյ կը հոսի Ատրպէճանի մէջէն ուր Արաքսի հետ միանալով կը թափի Կասպից ծով:

Կուր գետին հարկաւոր են·

1· *Խրամ գետ·— կը բխի Խոնաւ լեռներէն (Վրահայոց լեռներ): Խրամ գետի մէջ կը թափի Ջորագետը որ միանալով Փամբակ գետակին, կը կազմէ Դեփետ կամ Բոռչալու գետը: Ջորագետի վրայ կանգնուած են ջրաելեկտրակայաններ:*

Կուրի հարկաւորներէն է նաեւ Աղստեւ գետը: Կը բխի Փամբակի լեռներէն, Դիլիջանէն եւ Իջեւանէն անցնելով կը թափի Կուրի մէջ: Աղստեւ իր մէջ կ'ընդունի Գետիկ (Թարսա) վտակը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԻՃԵՐԸ

Հայաստանի մեծագոյն լիճն է Սեւանայ կամ Գեղամայ լիճը: Պարսիկները զայն կը կոչեն Տէրիայի Շիրին, իսկ Թիւրքերը՝ Կէօքչայ տէնիզ: Շրջապատուած է Արեգունու, Սեւանի, Զանգեզուրի, Վարդենիսի եւ Գեղամայ լեռնաշղթաներով:

Տարածութիւնն է 1370 քառ· քմ·: Խորութիւնը ներկայիս 90 մեթր, իսկ բարձրութիւնը՝ 1934 մեթր: Երկայնքը 72 քմ· է, լայնքը՝ 8—36 քմ·, իսկ չրջապատը՝ մօտ 220 քմ·: Ժընեւի լիճէն երկուք ու կէս անգամ մեծ է:

Իր դիրքով, աշխարհի երկրորդ ամենաբարձր լիճն է, որ միեւնոյն ատեն Անդրկովկասի ալ ամենամեծ եւ ամենէն գեղեցիկ լիճն է: Ժողովուրդը չատ կը սիրէ կապուտակ Սեւանը եւ զայն կը կոչէ Գեղամայ Ծովակ:

Ունի անուշ ջուր: Իր մէջ կը թափին 28 աննշան գետեր, իսկ իրմէ կը բխի միայն մէկ գետ, Զանգի կամ Հրազդան գետը:

Իշխանաձուկը եւ ձկնորսը Սեւանայ ափին:

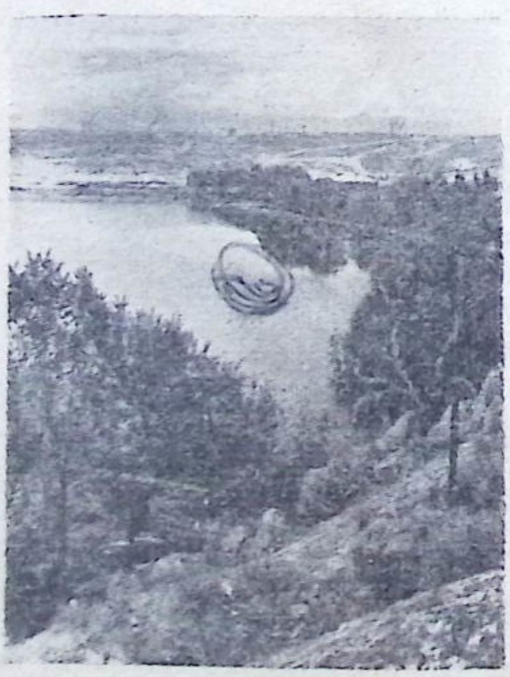
Սեւանայ մէջ թափող գետերէն նշանաւոր են Գաւառագետը՝ (*Նոր Պայազիտի գետ*), Զկնագետը եւ Արգիճի գետը որ ամենամեծն է:

Ձմեռ առեն Սեւանայ լիճին մակերեսը յաճախ կը սառի: Լիճէն կ'որսան մեծ քանակութեամբ ձուկ, որ կարեւոր տեղ ունի Հայաստանի սննդական ճարտարարուեստին մէջ: Ձուկերէն ամենէն առատն է իշխանաձուկը: Ուրիշ տեսակներն են Բախտակը, Գեղարճուճին, Խրամուլը եւայլն: Ջանք կը թափուի ձուկի քանակը աւելցընելու:

Լիճին հիւսիս արեւմտեան կողմը կը գտնուի Սեւանայ կղզին (այժմ Թերակղզի) որ ժայռուտ է եւ ունի հրաբխային ծագում: Կըղզիին վրայ կը գտնուի վանք մը եւ հանգստեան տուն մը:

Հայաստանի մէջ կան նաեւ բաղմաթիւ փոքր լիճեր, որոնք են.

1· Արփա լիճ·— *Կը գտնուի Հայաստանի հիւսիս արեւմտեան կողմը, ունի մօտ 9 քլմ· չրջագիծ եւ 5 քառ· քլմ· տարածութիւն: Արփայ լիճէն ծագում կ'առնէ Ախուրեանի արեւելեան ճիւղը: Կը գտնուի 2020 մեթր բարձրութեան վրայ:*

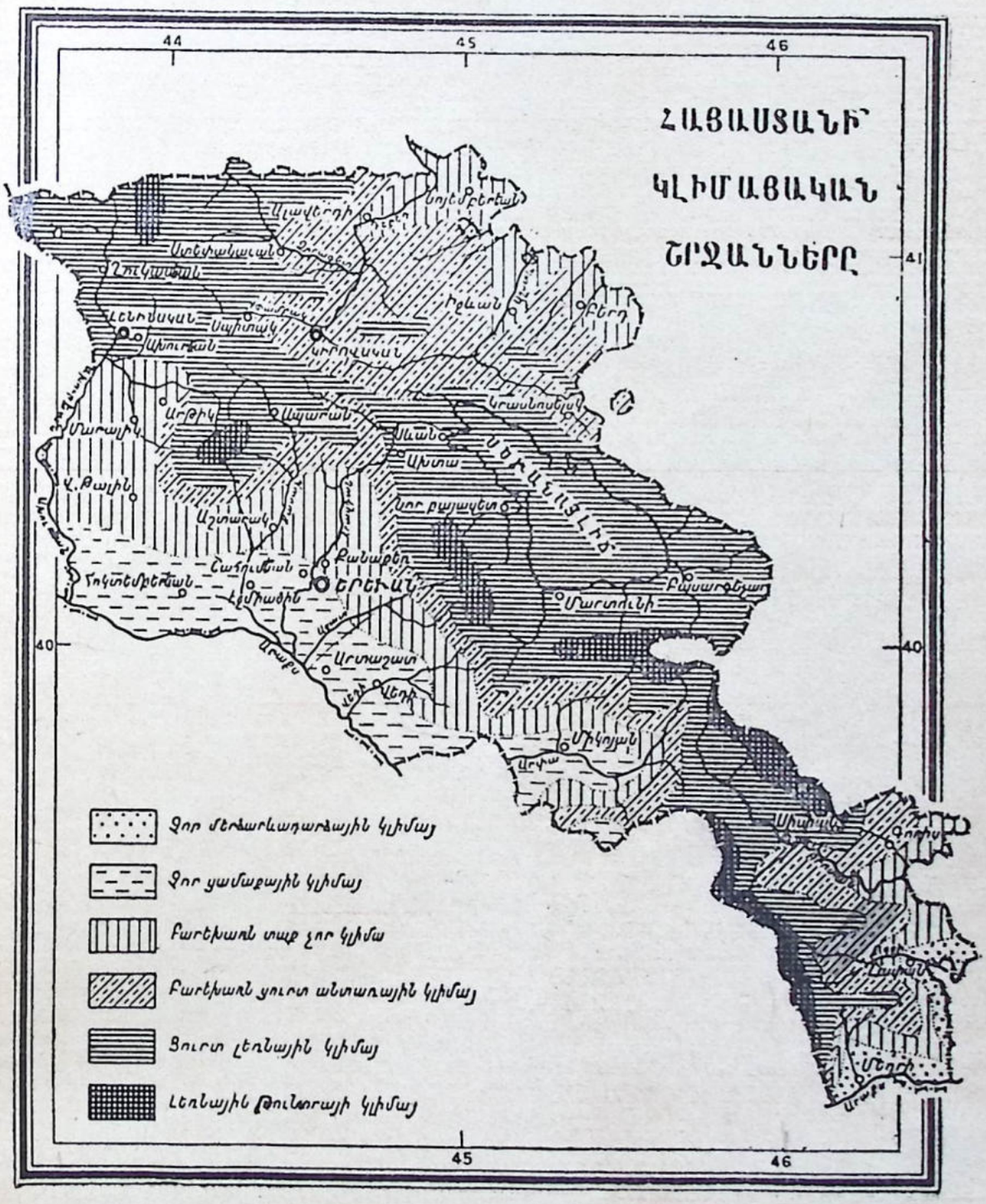
Այղըր լիճը

2· Այղըր լիճ·— *Կը գըտնուի Էջմիածնի արեւմուտքը, կ'օգտագործուի ոռոգման համար:*

3· Գիլլի կամ Մազրա լիճ·— *Կը գտնուի Սեւանայ լիճին հարաւ արեւելքը եւ ունի մօտ 7,5 քլմ· չրջագիծ: Ջուրը անուշ է:*

4· Սեւ Լիճ (Գարակէօլ)·— *Հայաստանի հարաւ արեւելքը, Գոլիսի չրջանին մէջ: Ունի 3 քլմ· չրջագիծ:*

ԿԼԻՄԱՅ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԿԼԻՄԱՅԱԿԱՆ
ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ
44
45
46
41
40
ԵՐԵՒԱՆ
Ջոր մերձարևադարձային կլիմայ
Ջոր ցամաքային կլիմայ
Բարեխառն տաք չոր կլիմա
Բարեխառն չուրտ անտառային կլիմայ
Ցուրտ լեռնային կլիմայ
Լեռնային թունդրայի կլիմայ

Ջրվէժ
Ջերմուկ Առողջարանի շրջակայքը զբոսնելու վայր են:

Հայաստան, իր բարդ մակերևոյթին հետևանքով, ունի բազմազան կլիմայ: Բայց, ընդհանրապէս կլիման ցամաքային է:

Երևանի մէջ, ամառը տաքը կը հասնի չուքի տակ 35 աստիճանի: Ձմեռը, բարեխառնութիւնը կ'իջնէ դերոյէն վար մինչեւ 20 աստիճանի: Լեռնային վայրերուն մէջ, ինչպէս Սեւանի չուրջ, ցուրտը աւելի աստիճ է:

Հայաստանի մէջ, մթնոլորտային տեղումներու միջինը կը հասնի 50–60 սանթիմեթրի:

Հայաստանի կլիման թէեւ առողջարար է, բայց տեղ տեղ ճահճախտաններ կան, որոնք

ԺԵ· ԴԱՍ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆ·— Ներկայիս Հայաստանի բնակչութեան թիւը երկու միլիոնէն աւելի է: Հայաստանի Հանրապետութեան բնակչութեան համրանքը 15 Յունուար 1959ի վերջին մարդահամարին համաձայն, հասած էր 1·767·825 անձի: Մէկ քառակուսի քիլոմեթրի վրայ՝ 59 անձ:

ԾԱՆՕԹ·— 1920ին՝ Հայաստան ունէր 720·000 բնակիչ:
1926ին՝ ըստ 17 Դեկտեմբերի մարդահամարին՝ 881·290 հոգի:
1939ին՝ ըստ 17 Յունուարի մարդահամարին՝ 1·281·569 հոգի:

Արդի Հայաստանի մէջ կան նաեւ ոչ հայ տարրեր, որոնք 1959ի մարդահամարով կը ներկայացնեն հետեւեալ թիւերը·

Ատրպէճանցիներ	108·000
Ռուսեր	56·000
Քիւրտեր	26·000
Զանազան ցեղեր	25·825
Գումար	215·825
Զուտ հայ բնակչութեան թիւն է	1·552·000
Ընդհ· Գումար	1·767·825

Ուրիշ երկիրներու հետ բաղդատելով, բնակչութեան աճման տեսակէտէ, Հայաստան ամբողջ աշխարհի վրայ առաջնակարգ տեղ կը գրաւէ:

ՀԱՅԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԿԻՑ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Մեծ թիւով հայեր կ'ապրին Հայաստանի սահմանակից Խորհրդային երկիրներու մէջ:

Ա·— Վրաստանի մէջ հայոց թիւն է, 1959ի մարդահամարի համաձայն, 443·000 հոգի, որոնց կէսէն աւելին կը բնակին Թիֆ-

լիսի մէջ: Մնացեալներէն մօտ 100·000ը Ախալքալաքի շրջանին մէջ եւ 30—40 հազարը Պաթումի մէջ:

Բ.— Ատրպէճանի մէջ հայոց թիւն է, 1959ի մարդահամարի համաձայն, 442·000, որոնց մօտ կէսը կը բնակին Հայկական կամ Լեռնային Ղարաբաղի մէջ, մօտ մէկ երրորդը՝ Պաքուի մէջ եւ մնացեալները՝ Գանձակ քաղաքի եւ այլ շրջաններու մէջ:

Նախիջեւանի մէջ հայոց թիւը կը հասնի 40–50 հազարի:

Գ.— Ռուսական Հանրապետութեան մէջ՝ 256·000 հոգի: Ամբողջ Սովիէթական Միութեան երկիրներուն մէջ հայոց թիւն է 2·787·000 հոգի:

Մեծ թիւով հայեր կ'ապրին Օտեսա, Խրիմ, Խարքով, Մոսկուա եւ Թաշկենտ քաղաքներուն մէջ, նաեւ Մոլտաւական Հանրապետութեան, Փիշնեւ եւ Պեսարաբիա շրջաններուն մէջ:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՄԷՋ.— Արդի Հայաստանի եւ Խորհրդային Միութեան հանրապետութիւններու սահմաններէն դուրս կ'ապրին մէկ միլիոնէ աւելի հայեր:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄ.— Առաջին մեծ պատերազմին (1915 — 1918) հայերը կռուեցան դաշնակիցներու կողքին եւ մէկ միլիոն անմեղ զոհեր տուին: 1918 Մայիս 28ին Ռուսական կամ Արեւելեան Հայաստանի մէջ հիմնուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Երկու տարուան անկախ կեանքէ մը յետոյ, 1920 Նոյեմբեր 29ին, Հայաստան հռչակուեցաւ Խորհրդային (Սովիէթ):

Ներկայիս Հայաստան Խորհրդային Ընդհանուր Միութիւնը կազմող 16 հանրապետութիւններէն մէկն է: Հայաստան այս 16 հանրապետութիւններուն մէկացած է դաշնակցային կապերով, անոնց հաւասար իրաւունքներով եւ պարտականութիւններով: Հայաստանի Հանրապետութիւնը կը կոչուի Հայաստանի Սոցիալիստական Սովիէթական Հանրապետութիւն:

1920էն մինչեւ այսօր, հանրապետութիւնները հետզհետէ ստացան աւելի լայն իրաւասութիւններ: Խորհրդային Հանրապետութեանց մէջ, Գերագոյն Սովիէթը կը համապատասխանէ միւս երկիրներու Օրէնսդիր ժողովին, այսինքն Երեսփոխանական ժողովին: Կառավարութիւնը կը կոչուի ժողկոմխորհ (ժողովրդական կոմիսարներու Խորհուրդ): Կոմիսար կը համապատասխանէ նախարարի:

Պետութեան վարչական մեքենան, ուրիշ որեւէ պետութեան նըման ունի իր բաժանումները։

Հայաստանի կառավարութիւնը ունի իր Նախագահը եւ Ներքին, Արտաքին, Ելմտական, Առողջապահական, Հանրային կրթութեան, Գեղարուեստի, Արտադրութեանց, Ճարտարարուեստներու, Անտառներու Կոմիսարները (Նախարարները)։

ԿՐՕՆՔ.— Կրօնքը բաժնուած է պետութենէն։ Պետութիւնը պաշտօնապէս կրօնք մը չէ ընդունած, բոլոր կրօնքներու հանդէպ ունի հաւասար վերաբերում։ Կրօնքը կը նկատուի խղճի գործ։ Իւրաքանչիւր քաղաքացի կրնայ ունենալ իր ուզած կրօնքը եւ կամ երբեք կրօնք չունենալ։ Եկեղեցին հաւատացեալներու մասնաւոր համայնք մըն է, որուն անդամները իրենց միջոցներով կը պահեն եկեղեցին եւ եկեղեցականները։

Դպրոցները պետական հիմնարկութիւններ ըլլալով, նոյնպէս բաժնուած են եկեղեցիէն եւ անոնցմէ ներս կրօնական դասաւանդութիւն չէ արտօնուած։

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պետն է Էջմիածնի Կաթողիկոսը որ կը կոչուի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս։

Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին, 1917 տարուան Փետրուար եւ Հոկտեմբեր ամիսներուն, Ռուսիոյ մէջ ծագեցան մեծ յեղափոխութիւններ: Այս յեղափոխութիւններու պատճառով ռուս զօրաբանակներ լքեցին ռազմաճակատը եւ վերադարձան իրենց տուները:

Անդրկովկասի ժողովուրդները Կովկասեան նկատները Թուրքերուն դէմ պաշտպանելու համար, կազմակերպեցին իրենց ազգային զօրամասերը: Թիֆլիսի Հայ Ազգային Խորհուրդը հոգաց հայկական դիրքերուն եւ հողամասերուն պաշտպանութիւնը: 1918ի սկիզբը Անդրկովկաս յայտարարուեցաւ անկախ պետութիւն: կազմուեցաւ Անդրկովկասեան ժողովուրդներու ներկայացուցիչներու ժողովը (Սէյմ): Սէյմին մէջ անդամներ ունէին Հայերը, Վրացիները եւ Ատրպէճանցիները: Այս երեք ազգերէն խառն կառավարութիւն մը վարեց երկրին գործերը:

Սակայն, Անկախ Անդրկովկասի Միութիւնը երկար չտեւեց: 1918 Մայիս 26ին լուծուեցաւ Սէյմը եւ նոյն օրն իսկ Վրաստան ինքզինք անկախ հռչակեց: Մէկ օր վերջ, Մայիս 27ին անկախութիւն հռչակեցին Թաթարները: Իսկ Կովկասի Հայ Ազգային Խորհուրդը, 1918 Մայիս 28ին, նախկին Այրարատեան նահանգին մէջ անկախութիւն հռչակեց եւ հիմը դրաւ Հայաստանի Հանրապետութեան: Հայաստանի Հանրապետութեան մայրաքաղաք ընտրուեցաւ *Երեւան* քաղաքը, ուր կազմուեցաւ Հայաստանի առաջին խորհրդարանը եւ կառավարութիւնը:

Նորահաստատ Հայաստանի Հանրապետութիւնը ունէր 11·300 քառ. քլմ. տարածութիւն: Սակայն երբ 1918 Նոյեմբեր 11ին վերջացաւ պատերազմը Դաշնակիցներու յաղթութեամբ՝ Թուրքերը պարպեցին Հայաստանի հողերը մինչեւ 1914ի նախկին ռուսական սահմանները: Թուրքերը որպէս պարտուած պետութիւն ստորագրեցին *Սեւրի* դաշնագիրը (1920 Օգոստոս 10):

Սեւրի դաշնագրով, Հայաստան իր մէջ կ'առնէր նաեւ գրեթէ բոլոր Թրքահայաստանը:

Միացեալ Նահանգներու Նախագահ Ուիլսըն 1920 Նոյեմբեր 23ին գծեց Արեւմտեան Հայաստանի սահմանները, որոնք իրենց մէջ կ'առնէին:

1.— *Վանի նահանգէն՝* Վանի Սանճագը:
2.— *Բաղէշի նահանգէն՝* Բաղէշի եւ Մշոյ Սանճագները:
3.— *Կարնոյ նահանգը* գրեթէ ամբողջութեամբ:
4.— *Տրապիզոնի վիլայէթին* արեւելեան մասը:

Ուիլսընի գծած Հայաստանը իր սահմաններուն մէջ կ'առնէր 90 հազար քառ. քլմ. տարածութիւն:

Այսպէս Սեւրի դաշնագրով որոշուած սահմաններուն մէջ, Միացեալ Հայաստան պիտի ունենար 160·000 քառ. քլմ. տարածութիւն:

Ամերիկա պիտի ստանձնէր Հայաստանի հոգատարութիւնը:

Պատերազմէն ետք, Դաշնակիցները չկրցան համաձայնիլ իրարու հետ: Ուիլսընի հակառակորդ կուսակցութիւնը մերժեց միջամըտել Եւրոպայի ու Ասիոյ գործերուն:

Այդ միջոցներուն, Անատոլուի մէջ զօրացաւ քրքական ոյժ մը՝ Մուսթաֆա Քէմալի առաջնորդութեամբ: Թուրքերը գաղտնի դաշինք կնքեցին ռուս համայնավարներուն հետ: Ռուսիա եւ դաշնակից պետութիւններ, ուղղակի եւ անուղղակի ոյժ տուին Քէմալական շարժումներուն, իւրաքանչիւրը իրեն յատուկ հաշիւներով:

1920ի Մայիսին Հայաստանի մէջ սկսաւ համայնավար շարժումը: Թուրք Քէմալական բանակները ոչ միայն չպարպեցին Հայաստանի նահանգները, այլ նաեւ 1920ի աշունին պատերազմ մղեցին Հայաստանի դէմ: Գրաւեցին *Կարսի Նահանգը* եւ Երեւան հասան *Սուրմալուի* գաւառակը:

1920 Նոյեմբեր 20ին, հայ համայնավարները Ատրպէճանի կողմէ Հայաստան մտան եւ այսպէսով վերջ գտաւ Հայաստանի Հանրապետական Կառավարութիւնը, կազմուեցաւ նոր կառավարութիւն մը, որ Հայաստանը յայտարարեց Խորհրդային (Սովիէթ):

Հայաստանի գիւղացիները, դժգոհ կատարուող բռնութիւններէն՝ 1921 Փետրուար 18ին ապստամբելով համայնավար իշխանութեան դէմ, գրաւեցին Երեւանը եւ դուրս հշեցին համայնավարները: Սակայն համայնավարները 1921 Ապրիլ 2ին մեծ ոյժով վերագրաւեցին Երեւանը:

Ատրպէճանի կառավարութիւնը 1920ին ընդունեց Խորհրդային կարգերը եւ մտաւ Ռուսիոյ պաշտպանութեան տակ: Հայ Խորհրդային յարաբերութեանց լարումին մէջ, Ատրպէճանի կառավարութիւնը գրաւեց Ղարաբաղը եւ յարձակեցաւ Զանգեզուրի վրայ ու օգնութեան հասաւ Շարուր–Նախիջեւանի ապստամբներուն:

Թուրքերու պահանջով Շարուր–Նախիջեւան եւ Ղարաբաղ ինքնավար հռչակուեցան եւ ենթարկուեցան Ատրպէճանի:

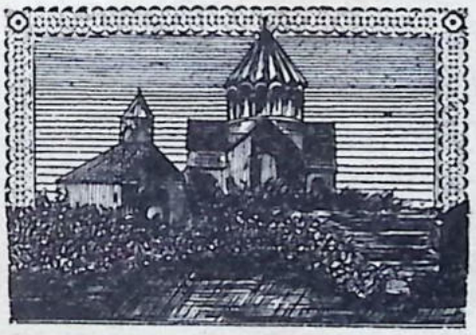

Ս· Հռիփսիմէի Տաճարը

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՀԱՄԱԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ·— Հայաստան, Վրաստան եւ Ատրպէճան խորհրդային իրաւակարգը ընդունելէ յետոյ, 1922 տարուան Մարտ 22ին կրկին կազմեցին Անդրկովկասեան համադաշնակցութիւն մը որուն կեդրոնը եղաւ Թիֆլիս:

1923–ին կազմուեցաւ խորհրդային Միութիւնը, որուն մէջ մտան նաեւ Անդրկովկասի Դաշնակցային հանրապետութիւնները: Իւրաքանչիւրը կը պահէր իր ներքին վարչական անկախութիւնը եւ ամէն մէկը ունէր իր սեփական կառավարութիւնը:

1936 Դեկտ· 5·ին, Ռուսական նոր սահմանադրութեամբ, լուծուեցաւ Անդրկովկասի համադաշնակցութիւնը եւ Հայաստան, Վրաստան ու Ատրպէճան ուղղակի մտան խորհրդային Միութեան մէջ՝ որպէս առանձին հանրապետութիւններ:

Ժ Զ · ԴԱՍ

ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի պետական լեզուն հայերէնն է: Հայերէնի ուսուցումը պարտադիր է բոլոր դպրոցներուն մէջ: Սակայն ոչ հայ փոքրամասնութիւնները ազատ են իրենց մայրենի լեզուով կրթութիւն ստանալու: Օտար լեզուներէն կ'ուսուցուի ռուսերէն, անգլերէն, գերմաներէն եւ ֆրանսերէն:

Մինչեւ եօթնամեայ վարժարաններու աւարտումը, կրթութիւնը ձրի եւ պարտադիր է մանչերու եւ աղջիկներու համար: Կրթութիւնը կը տրուի պետական դպրոցներու մէջ, մանկապարտէզէն մինչեւ համալսարան:

Կրթութեան չրջաններն են.

1· Նախադպրոցական շրջան·— 4 — 7 *տարեկան պզտիկներու համար: Այս չրջանը կը համապատասխանէ մանկապարտէզի:*

2· Եօթնամեայ դպրոցի շրջան·— 8 — 15 *տարեկաններու համար: Այս չրջանն ալ կը համապատասխանէ բարձրագոյն նախակրթարանի:*

3· Տասնամեայ վարժարաններ·— *Եօթնամեայ դպրոց աւարտող ուսանողները երեք տարի եւս իրենց ուսումը կը չարունակեն Տասնամեայ Վարժարաններու մէջ եւ կը ստանան երկրորդական վարժարանի (Լիսէ կամ Գոլէճ) վկայական:*

Բարձրագոյն ուսմանց համար կան բարձրագոյն վարժարաններ եւ բաղմաթիւ մասնագիտական դպրոցներ (տէխնիկում):

4· Համալսարան·— *Երեւանի Պետական Համալսարանը, հիմնուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումէն անմիջապէս վերջ: Երեւանի համալսարանը ունի ինը ֆաքիւլթէներ (բաժիններ): Մանկավարժական, բժշկական, քիմիագիտական, գրական, գիտական, գիւղատնտեսական, ճարտարագիտական եւայլն:*

Երեւանի Օփերան ամբողջ Խորհրդային Միութեան առաջնակարգ թատրոններէն մէկն է: Պետական Երաժշտանոցը ունի միջազգային համբաւ ունեցող դէմքեր:

Կրթութեան տարածումը·— *Հայաստանի բնակչութեան գրեթէ մէկ չորրորդը ուսանողներ են: Այսօր Հայաստանի մէջ անգրագէտ հայ գրեթէ գոյութիւն չունի: Բանուորներու եւ գործաւորներու համար կան ակումբներ եւ ընթերցասրահներ: Գործի պահերէն դուրս, անոնք կրնան հետեւիլ բարձրագոյն դասընթացքներու:*

Գիտական կաճառ.— *Հայաստան ունի գիտական կաճառ մը, որուն կ'անդամակցին համաշխարհային համբաւ ունեցող գիտնականները: Գիտական կաճառը ունի իր բաժինները (էնսթիթիւ) ինչպէս Պատմութեան, Լեզուի, Գրականութեան, Քիմիաբանութեան, Աղպաղրութեան, Բուսաբանութեան եւայլն:*

Հայ լեզուի, գրականութեան եւ պատմութեան շուրջ հրատարակուեցան հսկայ հատորներ: Հ. Աճառեան հրատարակեց Հայ Լեզուի յառուկ պատկառելի բառարաններ եւ ուսումնասիրութիւններ: Ս. Մալխասեան հրատարակեց «Բացատրական Բառարան»ը Աբեղեան՝ «Հայ Գրականութեան Պատմութիւն»ը, Ղափանցեան՝ «Ուրարտուի Պատմութիւն»ը, եւայլն:

Պետութիւնը կը քաջալերէ մտաւորականները եւ շատ դիւրութիւններ կու տայ անոնց: Հայաստանի մէջ ամէն տարի լոյս կը տեսնեն բազմաթիւ թերթեր, պարբերագրքեր, վէպեր, բանաստեղծութիւններ եւայլն:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.— *Կը գտնուի Երեւանի Աբովեան փողոցին վրայ: Ունի բազմաթիւ բաժիններ՝ պատկերասրահ, գրական, աղպաղրական, հնադիտական, ճարտարարուեստական ու յեղափոխական: Բացի պետական Թանգարանէն, Էջմիածնի մէջ ևս կը գտնուի Թանգարան մը:*

Երեւանի Մատենադարանը

ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ.— *Երեւանի պետական մատենադարանին մէջ ամփոփուած են պահպան գրադարաններու գիրքերը, հայ թէ օտար լեզուներով: Մատենադարանը ունի քանի մը միլիոն հատոր, որոնք կը գտնուին հանրութեան տրամադրութեան տակ: Մատենադարանի ձեռնագրատան մէջ կը պահուին 10 հազարէ աւելի հին հայ թանկարժէք ձեռագիրներ:*

Կան նաեւ բազմաթիւ գրադարաններ, ուր բանուորը եւ գիւղացին կը գտնեն իրենց նախասիրած գիրքերն ու թերթերը:

ԺԷ· ԴԱՍ

ԱՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Արդի Հայաստանը նախապէս բաժնուած էր 8 գաւառներու եւ 39 գաւառամասերու։

Ապա բաժնուեցաւ 26 Շրջաններու, որոնցմէ դուրս կը մնային Երեւան եւ Լենինական քաղաքները։

1959ին Հայաստան բաժնուած է 33 շրջաններու։ Երեւան, Լենինական, Կիրովական եւ Դիլիջան քաղաքները կը կոչուին Հանրապետութեան ենթակայութեան քաղաքներ։

ԾԱՆՕԹ.— Այժմու 33 Շրջանները եւ անոնց կեդրոններն են.

1·	Ազիզբեկովի շրջան	կեդրոնն է	Ազիզբեկով
2·	Ալլավերդու շրջան	»	Ալլավերդի
3·	Ախուրեանի շրջան	»	Լենինական
4·	Աղինի շրջան	»	Մարալիկ
5·	Ամասիայի շրջան	»	Ամասիա
6·	Աշտարակի շրջան	»	Աշտարակ
7·	Ապարանի շրջան	»	Ապարան
8·	Արթիկի շրջան	»	Արթիկ
9·	Արտաշատի շրջան	»	Արտաշատ
10·	Բասարգեչարի շրջան	»	Բասարգեչար
11·	Գորիսի շրջան	»	Գորիս
12·	Եղէգնաձորի շրջան	»	Եղէգնաձոր
13·	Էջմիածնի շրջան	»	Էջմիածին
14·	Թալինի շրջան	»	Վերին Թալին
15·	Իջեւանի շրջան	»	Իջեւան
16·	Կալինինոյի շրջան	»	Կալինինօ
17·	Կամոյի շրջան	»	Կամօ
18·	Կիրովականի շրջան	»	Կիրովական
19·	Կոտայքի շրջան	»	Երեւան
20·	Կրասնոսելսկի շրջան	»	Կրասնոսելսկ
21·	Հոկտեմբերեանի շրջան	»	Հոկտեմբերեան
22·	Հրազդանի շրջան	»	Հրազդան

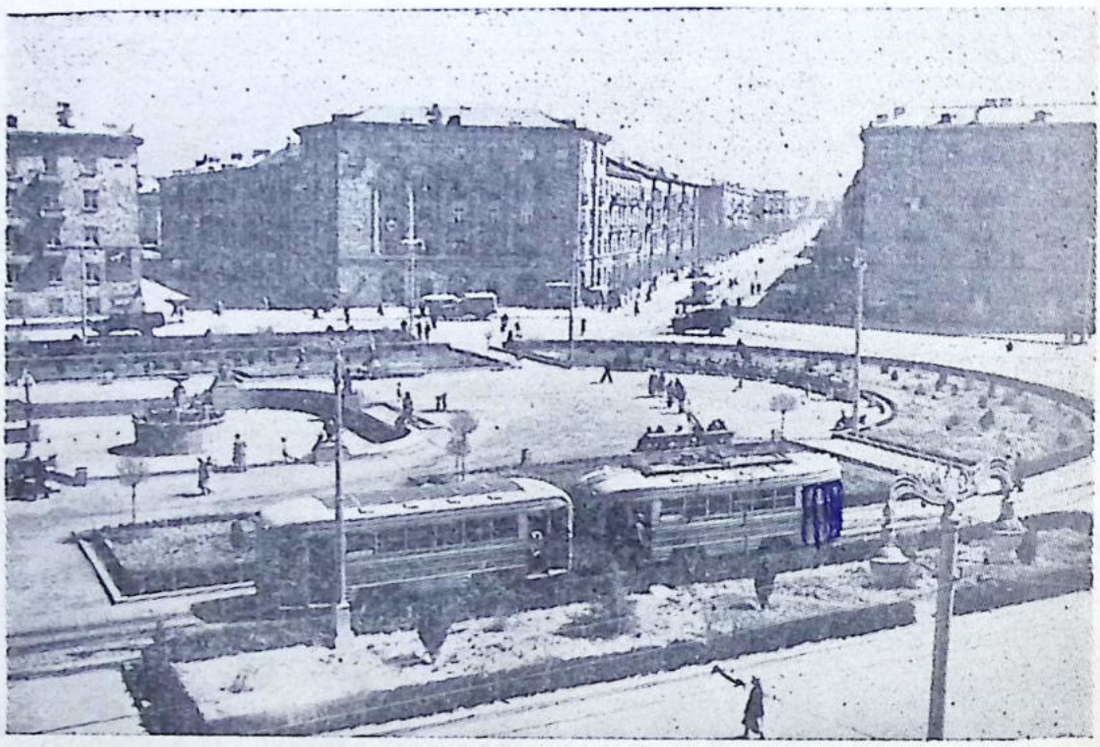
23·	Ղափանի ջրյան	կեղրոնն է	Ղափան
24·	Ղուկասեանի ջրյան	»	Ղուկասեան
25·	Մարտունու ջրյան	»	Մարտունի
26·	Մեղրու ջրյան	»	Մեղրի
27·	Նոյեմբերեանի ջրյան	»	Նոյեմբերեան
28·	Շամշաոինի ջրյան	»	Բերդ
29·	Սեւանի ջրյան	»	Սեւան
30·	Սիսիանի ջրյան	»	Սիսիան
31·	Սալխտակի ջրյան	»	Սալխտակ
32·	Ստեփանաւանի ջրյան	»	Ստեփանաւան
33·	Վեդու ջրյան	»	Վեդի

Երեւան Հայաստանի Հանրապետութեան մայրաքաղաքն է, որ կը գտնուի Այրարատեան դաշտին մէջ, Հրազդան գետի ձախ ափին վրայ: Բլիստոսէ առաջ չինուած քաղաք մըն է: Արաքսէն հեռաւորութիւնն է մօտ 20 քմ.: Ծովու մակերեսէն բարձրութիւնն է 994

Երեւանի ընդհանուր տեսարանը

մեթր: Երեւան դէմ առ դէմ է Արարատին: Երեւանէն կ'երեւին Հայկական Պարը եւ Արագած լեռը: Կլիման ամառը չատ տաք, իսկ ձմեռը չատ ցուրտ կ'ընէ: Երեւան չրջապատուած է այգիներով: Ունի առատ ջուր:

Երեւան — Սպանդարեանի հրապարակը

Երկաթուղիով կապուած է մէկ կողմէ Թիֆլիսի՝ Լենինականի ճիւղով, միւս կողմէ՝ Պաքուի եւ Թաւրիզի՝ Ջուլֆայի ճիւղով: Լենինականի ճիւղով, Երեւան կապուած է նաեւ Կարսի, որ կը գտնուի Թուրքիոյ մէջ: Միացած է նաեւ Հրազդան քաղաքին որ չատ մօտ է Սեւանի: Երեւան բաժնուած է երեք թաղամասերու:

Երեւան տարածութեամբ ընդարձակուած է քանի մը անգամ: Անոր միացած են բոլոր արուարձանները (Նորքը, Շէնգաւիթը, Նոր Կիլիկիան, Նոր Արաբկիրը, Նոր Արէշը, Նոր Զէյթունը, Նոր Մարաշը) իսկ վերջերս՝ գրեթէ Շահումեանի ամբողջ չրջանը եւ Քանաքեռ աւանը: Նոր կամուրջը հնարաւորութիւն ստեղծած է բնակելի գարձնելու Հրազդանի ձախակողմեայ մասը, ուր կը կառուցուին նոր թաղամասեր:

Երեւանը բաժնուած է հինգ խոշոր շրջաններու, Լենինեան, Ստալինեան, 26–ի անուան, Սպանդարեան եւ Շահումեան:

Երեւանի մէջ կառուցուած են արդիւնաբերական աւելի քան 200 ձեռնարկութիւններ, որոնցմէ են — կարբիտի, մետաղագործութեան, հաստոցաշինական (թօրնօ), էլեկտրական մեքենաներու շինութեան, գինիի եւ գինեփքի, պահածոներու, ծխախոտի, ճէթօճառի, ժամացոյցներու գործարանները: Շատ կը յառաջդիմէ սննդեղէն արդիւնաբերութիւնը:

Քաղաքին մէջին մասին մէջ կը գտնուին պետական պաշտօնատուները, — թանգարանը, հանրային մատենադարանը, քաղաքապետարանը, հանրային պարտէզը եւայլն:

Նշանաւոր է Երեւանի Պետական Օփերան: Կան նաեւ թատրոններ, շարժապատկերի սրահներ:

Երեւան ունի հիւանդանոցներ եւ դարմանատուներ: Քաղաքը օժտուած է բարձրորակ սառ ջուրով: Քաղաքին մէջ կառուցուած են հազարաւոր գեղեցիկ բազմայարկ բնակելի շէնքեր, փողոցները ծառազարդ են: Քաղաքին մօտ կը գտնուին բուսաբանական եւ կենդանաբանական այգիները եւ մանկական երկաթուղին:

Սասունցի Դաւիթին արձանը եւ կայարանի հրապարակը:

Երեւանի արեւմտեան կողմը, Հրազդանի ափին չինուած է «Արարատ» գինիի եւ գինեագի մեծ գործարանը:

Երեւանի շրջակաները կը պտնուին բազմաթիւ պատմական վայրեր, ինչպէս Արտաշատի աւերակները, Գառնիի պալատը, որ կը կոչուի նաեւ Տրդատայ թախտ, խոր վիրապի փոքր բլուրը՝ իր վանքով, հին Արմաւիրը որուն ասկիներու անտառը հին աստեն պաշտամունքի վայր էր հեթանոս հայերու համար, Դուին որ այժմ պիւղ մըն է մխայն, եւայլն:

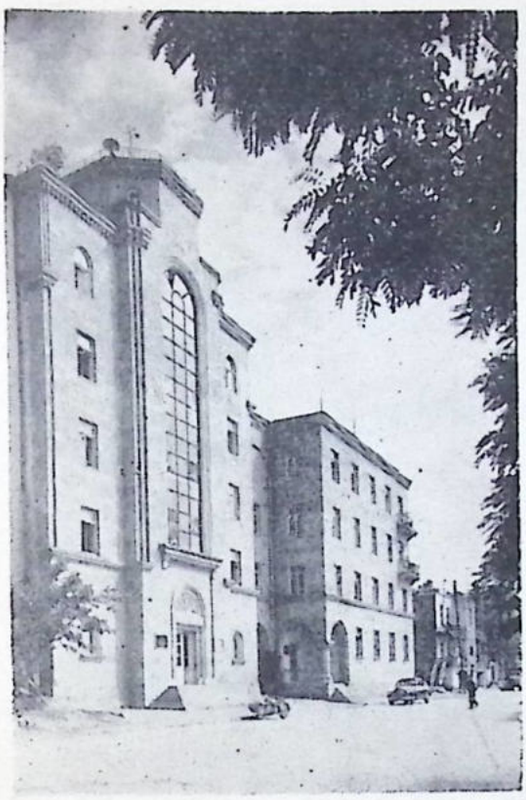
1914–էն առաջ, Երեւան փոքր պիւղ մըն էր, հողաշէն տուներով: Ունէր 25·000 բնակիչ, որոնց կէսը հայ, իսկ միւս կէսը թուրք եւ պարսիկ էին: Ներկայիս Երեւան մեծ քաղաք մըն է, արդիական հայկայ շէնքերով, ունի 510 հազար բնակիչ: Երեւանի մէջ կան քանի մը տասնեակ հազար ոչ հայ տարրեր:

Երեւան շրջապատուած է այգիներով եւ պտղատու ծառերով: Այս պատճառով, հինէն ի վեր Երեւան կոչուած է «Այգիներու քաղաք»:

Երեւանի նոր յատակագիծը պատրաստեց ճարտարապետ Ա. Թամանեան 1927ին: Այսօր, Երեւան, Կովկասի մէջ, Թիֆլիսէն եւ Պաքուէն յետոյ, երրորդ տեղը կը գրաւէ:

Երեւանի ծածկուած շուկան

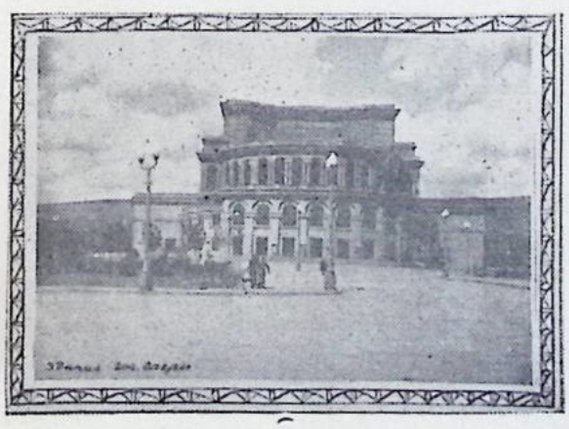
Երեւանի
վարչական շէնքը

Երեւանի տուները եւ փողոցները կը լուսաւորուին էլեկտրական լոյսով: Հրապղան գետին վրայ հաստատուած են էլեկտրակայանները:

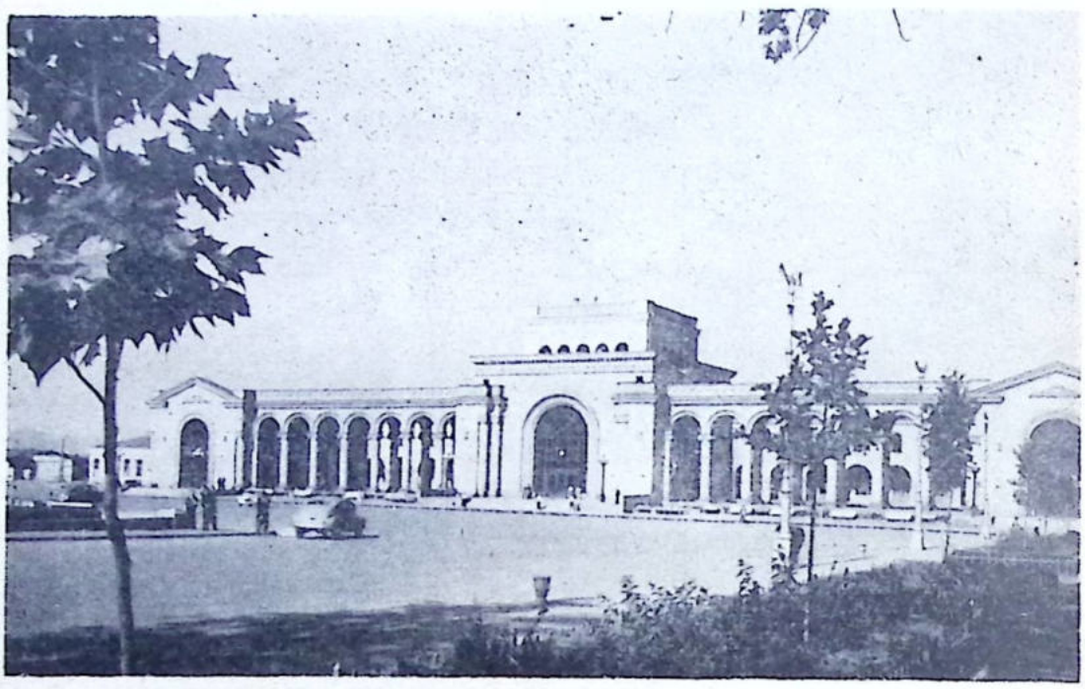
Նշանաւոր է Երեւանի Հայէլեկտրօ գործարանը, որ կ'արտադրէ ու ամէն կողմ կ'արտածէ էլեկտրական մեքենաներ եւ գործիքներ:

ՔԱՆԱՔԵՌ.— Երեւանէն 7 քմ. դէպի հիւսիս: Հոն ծնած է «վէրք Հայաստանի»ի անմահ հեղինակ Խաչատուր Աբովեան:

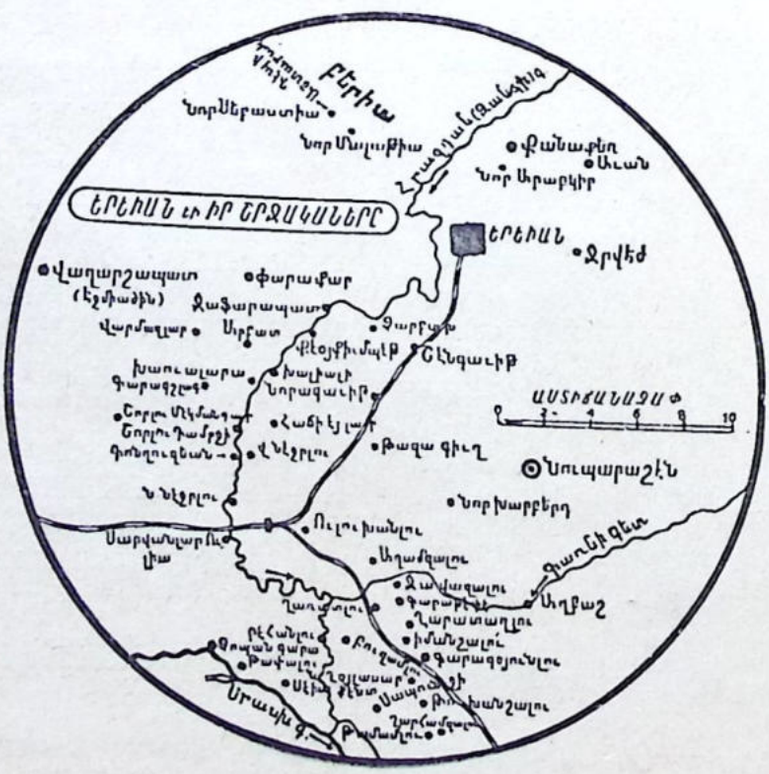
ԵՐԵՒԱՆԻ ԱՐՈՒԱՐՁԱՆՆԵՐԸ.— Աւտոտահմանէն Հայաստան մեկնող հայերու համար Երեւանի չուրջ վինուած են փոքրիկ աւաններ, որոնց մէկ մասին տրուած է Թուրքիոյ նախկին հայաշատ քաղաքներուն անունները: 1946–ին Հայաստան մեկնող հայերուն շատերը տեղաւորուած են այս աւաններուն մէջ: Այդ աւաններէն են՝ Նոր Աբարկիր, Նոր Խարբերդ, Նոր Կեսարիա եւայլն:

Օքերայի շէնքը

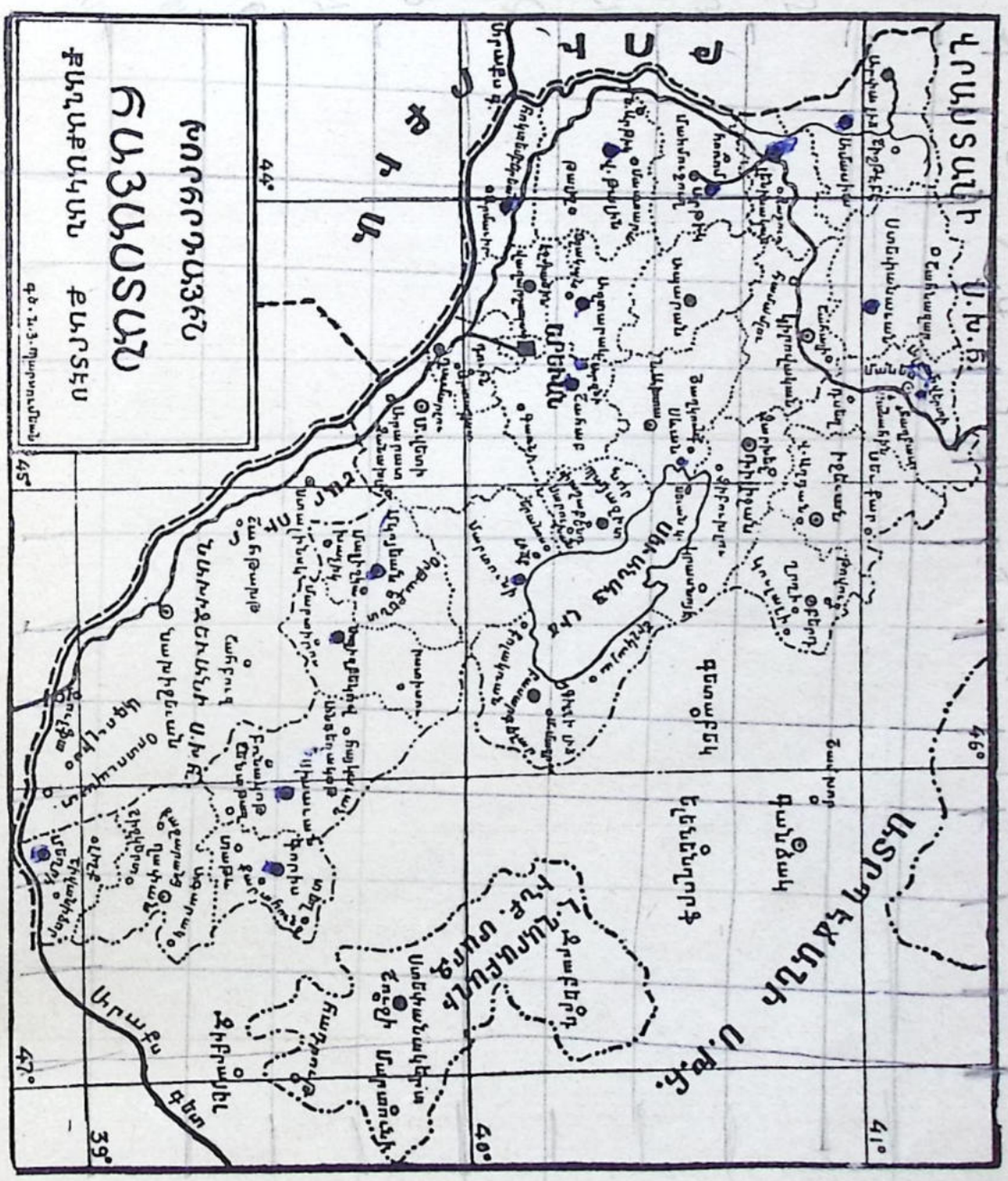

Երեւանի երկաթուղային կայարանի շէնքը

ԺԸ. ԴԱՍ

ԳԼԽԱՒՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐ (Շար.)

ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ.— *Հին անունով* Ալեքսանդրապոլ, *պատմական անունով* Կիւմրիւ *կամ* Կիւմայրի: *Հայաստանի երկրորդ կարեւոր քաղաքն է որ վիճուած է Շիրակի դաշտին վրայ: Ախուրեան գետի եզերքը եւ Արագածի ստորոտը: Ծովու մակերեսէն 1548 մեթր բարձր է: Կլիման խիստ է: Ձմեռը սառոյցով կ'ընէ: Գարունը անձրեւաբեր է, իսկ ամառը՝ հաճելի: Բնակչութեան թիւն է 110 հազար: Քաղաքը չարունակ կ'ընդլայնի դէպի հիւսիս: Լենինական կը գտնուի Երեւանէն 125, իսկ Կարսէն 65 քմ. հեռաւորութեան վրայ: Լենինական Հայաստանի երկաթուղագիծերու հանգոյցն է: Արթիկի քարահանքերուն կապուած է նեղ գիծով:*

Քաղաքին հիւսիս արեւմտեան կողմերը տակաւին կան Կումայրի դիւղին մնացորդները: Հիւսիս արեւմտեան կողմը, 8 քմ. հեռու Ախուրեանի եզերքը, կը գտնուի Դ. դարուն կառուցուած Մարմաշէնի վանքը, որ Հայ ճարտարապետութեան յայտնի նշխարներէն մէկն է:

Լենինականի գլխաւոր հրապարակը

Լենինական ունի հիւսուածեղէնի մեծ գործարան մը. Լենտէկըստիլ, ուր կը մանեն եւ կը գործեն Հայաստանի բամպակը: Նշանաւոր են կղմինտրի գործարանները, մեքենական սպանդանոցը (Մսի կոմբինատ) եւ մխի պահածոյի գործարանը: Քաղաքին չուրջ կը զարդանայ ճակնդեղի մշակութիւնը:

Լենինական ունի բազմաթիւ հրապարակներ, հիւրանոց, սինեմա, թատրոն եւ այլ հանրային հաստատութիւններ: Լենինականի մօտ չինուած է Շիրակի ջրանցքը, որ Ախուրեանի ջուրը կը հոսեցնէ դաշտին մէջ:

Ջարական կառավարութեան ժամանակ Ալեքսանդրապոլը զօրական էր:

Լենինական երկրաշարժի ենթակայ վայր մը ըլլալուն՝ բնակարանային շինարարութիւնը կը զարդանայ դէպի հիւսիս, որ առաջնահերթ տեսակէտով աւելի նպաստաւոր է:

ԿԻՐՈՎԱԿԱՆ.— Հին անունով Մեծ Ղարաքիլիսա, որ կեդրոնն է համանուն շրջանին: Կը գտնուի փամբակ դետի հովիտին մէջ, Թիֆլիս–Լենինական երկաթուղագիծին վրայ: Ունի 50·000 բնակիչ: Օդը եւ ջուրը առողջարար ըլլալուն, լաւ ամարանոց մըն է: Համբաւաւոր է մեղրը: Քիմիական արդիւնաբերութիւնը կը զարդանայ: Ժողովուրդը կը զբաղի անասնաբուծութեամբ եւ մեղուաբուծութեամբ: Հոն հաստատուած է գարեջուրի գործարան մը:

ԷՋՄԻԱԾԻՆ.— Երեւանէն մօտ 25 քլմ. հեռաւորութեան վրայ, պատմական նշանաւոր աւան մը: Հոս կը գտնուի Էջմիածնի վանքը, ուր կը նստի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: Էջմիածնի հաստատութիւններէն նշանաւոր են Գէորգեան ճեմարանը, մատենադարանը, տպարանը եւայլն: Էջմիածնի շրջակայքը նշանաւոր են Գայիանէի, Շողակաթի եւ Ս. Հռիփսիմէի եկեղեցիները: Էջմիածնէն 3 քլմ. հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի Զուարթնոց կամ Առապարի հրաշակերտ եկեղեցիին աւերակները: Էջմիածնէն 12 քլմ. դէպի հիւսիս, Աշտարակի մօտ չինուած է Օշական դիւղը, ուր կը գտնուի Ս. Մեսրոպի գերեզմանը, որ ուխտավայր մըն է: Էջմիածին քաղաքը ունի 20·000 բնակիչ: Էջմիածինի մէջ չինուած է կերպընկալ նիւթերու գործարանը: Շրջանը նշանաւոր է այգիներով:

Նշանաւոր են նաեւ Աշտարակ, Ստեփանաւան, Դիլիջան, Ալաւերդի, Իջեւան, Արթիկ, Հոկտեմբերեան, Կոտայք, Եղեգնաձոր, Գորիս, Ղափան եւ Կամօ քաղաքներն ու աւանները:

ԱՇՏԱՐԱԿ.— Հրաշալի տեսքով աւան մըն է: Ջուրը եւ օդը առողջարար են: Արարատեան դաշտին մէջ կ'ըսեն «դողայնո՞ւմ ես, Աշտարակ գնա՛ առողջացիր»:

ԴԻԼԻՋԱՆ.— Շրջապատուած է եղեւինի անտառներով: Անդրկովկասի լաւագոյն ամարանոցներէն մէկն է. կը կոչուի «Հայաստանի Զուիցերիան»:

Դիլիջանի ընդհանուր տեսարանը

ԱՂԱՎԵՐԴԻ.— Նշանաւոր է պղինձի հանքերով. անոր մօտ կը գտնուին Հաղբատի եւ Սանահինի վանքերը: Սանահինի մէջ կան եկեղեցականներու, թագաւորներու եւ իշխաններու դերեզմաններ:

ԱՐԹԻԿ.— Շրջանը նշանաւոր է պեմզայի եւ տուֆի քարահանքերով:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԵԱՆ.— Նախկին անունն է Սարտարապատ, որուն մօտ կը գտնուին Հայաստանի ամենահին մայրաքաղաքին՝ Արմաւիրի աւերակները: Արմաւիրի մօտ կը տարածուէր «Սօսեաց անտառը» որուն նուիրուեցաւ Անուշաւան: Քրիստոսէ 2000 տարի առաջ, մեր նախահայրերը կը պաշտէին սօսիի ղողղոջուն տերեւները եւ խորհուրդ կը հարցնէին անոր:

ԿՈՏԱՑՔ.— Շրջանին մէջ կը գտնուի Գառնի գիւղը, ուր կան Տրդատայ դրախտ կոչուած պալատին աւերակները: Շրջանին մէջ նշանաւոր է Արզնի գիւղին հանքային բուժիչ ջուրը:

ԵՂԻԳՆԱՁՈՐ.— Նախկին անունն էր Քէշիշքենտ, ապա՝ Միկոյան: Անոր մօտ կը գտնուի Թանահատից վանքը:

ԳՈՐԻՍ.— Քաղաքին հարաւը կը գտնուի Քարահունջ գիւղը, որ ունի գեղեցիկ ջրվէժ մը:

ՂԱՓԱՆ.— Շրջանը նշանաւոր է պղինձի հանքերով:

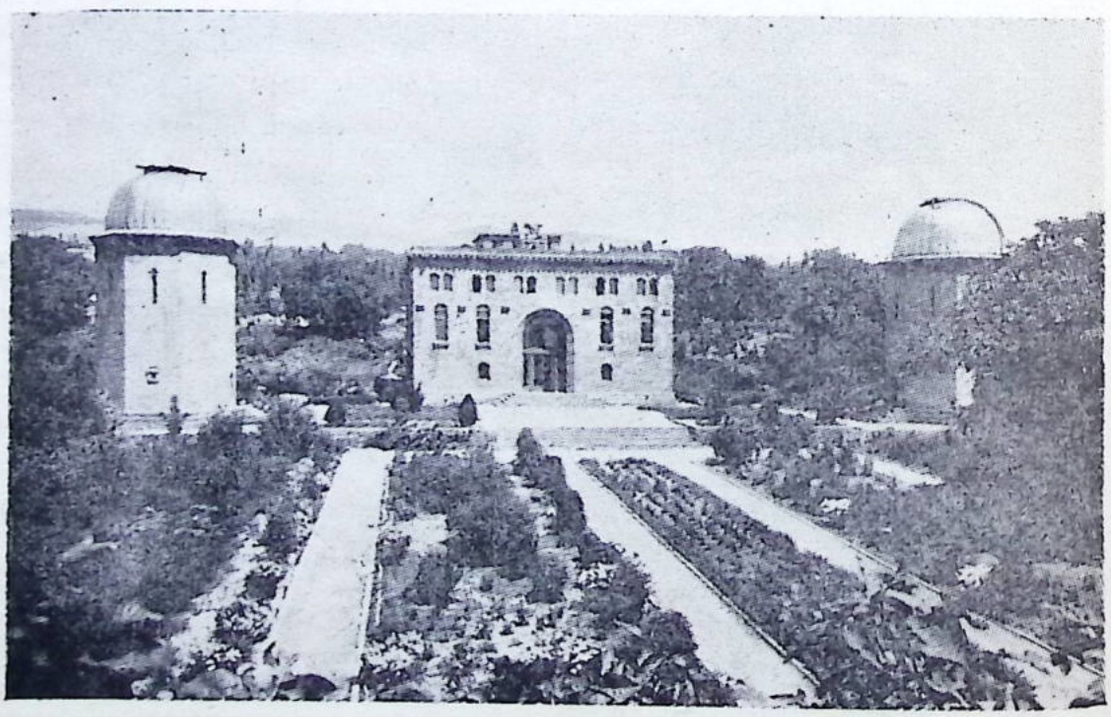

Ղափան.—Պղնձահանքերը կը փոխադրուին էլեկտրաշարժ կառքերով

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

ԳԼԽԱՒՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐ

ԱՇՏԱՐԱԿ·— Շինուած է Քասախ գետին եզերքը: Ունի 8—10 հազար բնակիչ: կեդրոնն է համանուն շրջանին: Այգիներու եւ պարտէզներու մէջ, հրաշալի տեսքով աւան մըն է: Ջուրը եւ օդը առողջարար են: Արարատեան դաշտին մէջ կ'ըսեն. «*Դուքայնո՞ւմ կա, Աշտարակ պէտա առողջացիր*»: Աշտարակի հիւսիս արեւմտեան կողմը, *Բիւրական* աւանին մէջն է Աստղագիտական որոնումներու հռչակաւոր կեդրոնը:

Բիւրականի աստղադիտարանը

ՍՏԵՓԱՆԱՒԱՆ·— (10·000 բնակիչ)·— կեդրոնն է Լոռիի հովիտին, ունի սքանչելի պտղատուներ եւ գեղեցիկ անտառներ: կեդրոն է պաղրաշինութեան եւ կաթնագործութեան: Հոն կը պատրաստեն Զուիցերիական պանիր:

ԴԻԼԻՋԱՆ·— (12·000 բնակիչ)·— Շինուած է Մայմեխ լերան արեւմտեան կողին վրայ, ուոր ճովէն կ'անցնի Աղստեւ գետակը: Դիլիջան շրջապատուած է եղեւիլի անտառներով եւ դալարագեղ կանաչութեամբ: Ունի հիանալի դիրք եւ մեղմ կլիմայ: Հոն կան հիւրանոցներ եւ բուժարաններ: Դիլիջան Անդրկովկասի լաւագոյն ամառանոցներէն մէկն է, կը կոչուի «*Հայաստանի Զուիցերիան*»:

ԱԼԱՎԵՐԴԻ·— (20·000 բնակիչ)·— Քաղաք մըն է, որ կը գըտնըւի Լոռիի ձորին մէջ: Շրջանը նշանաւոր է պղինձի հանքերով: Քաղաքին մօտ կը գտնուին պղինձի ձուլարանը եւ Ջորագէսի ելեկտրակայանը:

Շրջանին մէջ կը գտնուին Հաղբատի եւ Սանահինի վանքերը՝ իրարմէ հինգ ֆլմ· հեռաւորութեամբ: Սանահինի վանքին մէջ կան եկեղեցականներու, թագաւորներու եւ իշխաններու գերեզմաններ:

ԻՋԵՒԱՆ·— Նախկին անունով *Քարվանսարայ*, ունի 8 հազար բնակիչ: Շինուած է Աղստեւ գետին եզերքը: Ժողովուրդին գլխաւոր զբաղումն է ծխախոտի մշակութիւնն ու փայտագործութիւնը: Իջեւանի շրջանին մէջն է *Գօշայ* վանքը, զոր հիմնած է *Մխիթար Գօշ*:

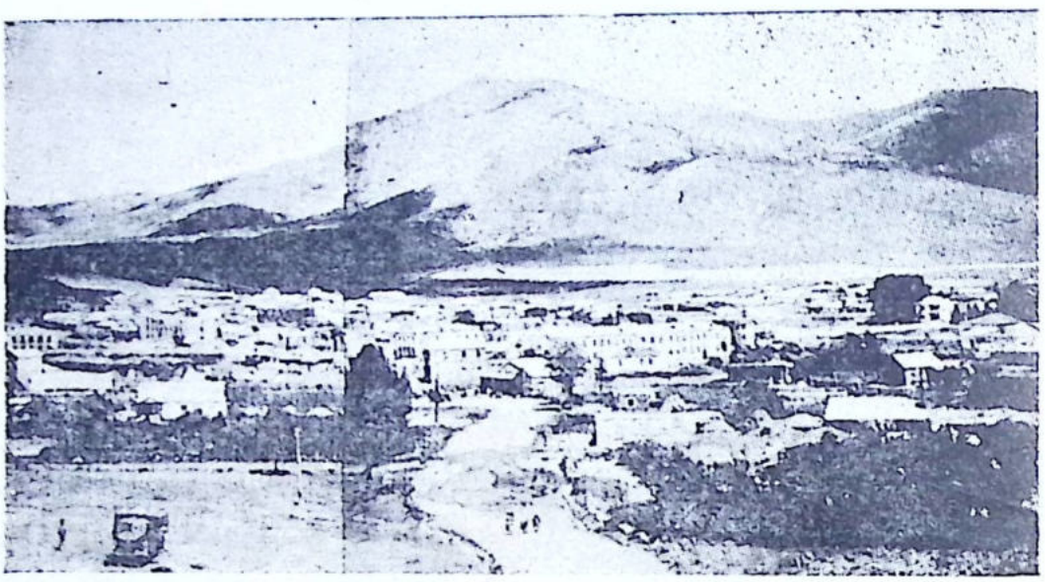
ՀՐԱԶԴԱՆ·— Նախապէս կը կոչուէր *Նոր Ախտա*: Այս շրջանը կը տարածուի Սեւանայ լիճին հիւսիս արեւմուտքը: կեդրոնն է Հրազդան քաղաքը, որ գեղեցիկ ամառանոց մըն է: Ամառանոցներ են նաեւ Լուսաւան եւ Ծաղկաձոր աւանները: Շրջանը հարուստ է հանքերով: Հոն պիտի շինուին մեծ գործարաններ:

ԱՊԱՐԱՆ·— կը գտնուի Արագածի հիւսիս արեւելեան կողմը: Շրջանին մէջ կան եզիտի գիւղեր: Բնակչութիւնը կը զբաղի հողագործութեամբ եւ խաշնարածութեամբ:

ԱՄԱՍԻԱ·— Շրջանին նախկին անունն է *Աղբարա*: Կը գտնուի Ախուրեանի ափին մօտ՝ Լենինականի հիւսիսակողմը: Բնակչութիւնը կը զբաղի անասնապահութեամբ եւ պանրաշինութեամբ: Այս շրջանին մէջն է Արփա լիճը:

ԱՐԹԻԿ·— Շրջանը կը տարածուի Արագածի հիւսիս արեւմտեան կողմը: կեդրոնն է *Արթիկ* քաղաքը ,որ երկաթուղիով Լենինականէն

երեք ժամ հեռու է: Շրջանը հարուստ է պեմզայի եւ տուֆի բարձրաւանդակներով:

Ապարան

ԹԱԼԻՆ.— Շրջանը կը տարածուի Արագածի արեւմտեան կողմը: Ժողովուրդը կը զբաղի այգեգործութեամբ եւ հողամշակութեամբ: կեդրոնն է *Վերին Թալին*, որ ունի հնութիւններ:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԵԱՆ.— Շրջանին նախկին անունն է *Ղուրդուղլու*: կը գտնուի Երեւանի արեւմուտքը: Բնակչութիւնը կը զբաղի բամպակի եւ խաղողի մշակութեամբ: կեդրոնն է *Հոկտեմբերեան*, որու նախկին անունն է Սարտարապատ: Հոկտեմբերեանի մօտ կը գտնուին Հայաստանի ամենահին մայրաքաղաքին՝ *Արմաւիրի* աւերակները: Արմաւիրի մօտ կը տարածուէր «*Սօսեաց անտառը*» որուն նուիրուեցաւ Անուշաւան: Քրիստոսէ 2000 տարի առաջ, մեր նախահայրերը կը պաշտէին սօսիի դողդոջուն տերեւները եւ խորհուրդ կը հարցնէին անոնց:

ԱՐՏԱՇԱՏ.— Շրջանը կը տարածուի Երեւանի հարաւը: Բնակչութիւնը կը զբաղի գլխաւորապէս այգեգործութեամբ: կեդրոնն է Արտաշատ որուն մօտ կը գտնուի Դուին, Հայաստանի հին մայրաքաղաքը: Արտաշատի մօտ, բլուրի մը վրայ կը գտնուի Խոր Վիրապի վանքը:

ԿՈՏԱՅՔ·— Այս շրջանը կը տարածուի Երեւանի հիւսիս արեւելեան կողմը: կեդրոնն է Երեւան քաղաքը: Այս շրջանին մէջ կը գտնուի Գառնի գիւղը, ուր կան *Տրդատայ Թախտ* կոչուած պալատին աւերակները: Շրջանին մէջ նշանաւոր է *Արզնի* աւանը որ ծանօթ է բուժիչ ջուրով:

ՎԵՏԻ·— Շրջանը կը տարածուի Երեւանէն հարաւ: կեդրոնն է *Վեդի*: Շրջանին մէջ է *Արտաշատ* աւանը, որուն մօտ շինուած է կրաղիւսի մեծ գործարան մը:

ԵՂԵԳՆԱՁՈՐ·— Նախկին անունով Քէշիշքէնտ, ապա՝ Միկոյեան: Շրջանը կը գրաւէ Արեւելեան Արփաչայի վերին հովիտը: կեդրոնն է Եղէգնաձոր: Եղէգնաձորի մօտ կը գտնուի պատմական *Թանահատից* վանքը:

ԱԶԻԶԲԵԿՈՎ·— Նախկին անունով կը կոչուէր *Բաշալուի* շրջան, որ կը տարածուի Եղէգնաձորի արեւելքը: կեդրոնն է *Ազիզբեկով* (Բաշալու): Այս շրջանին մէջ կը գտնուի *Ջերմուկ* (Իստիսու) հանքային տաք ջուրի բուժավայրը:

ՍԻՍԻԱՆ·— Շրջանը կը տարածուի Զանգեզուրի մէջ: Սահմանակից է Նախիջեւանի: կեդրոնն է Սիսիան (Սիսաւան) նախկին անունով Ղարաբիլիսա:

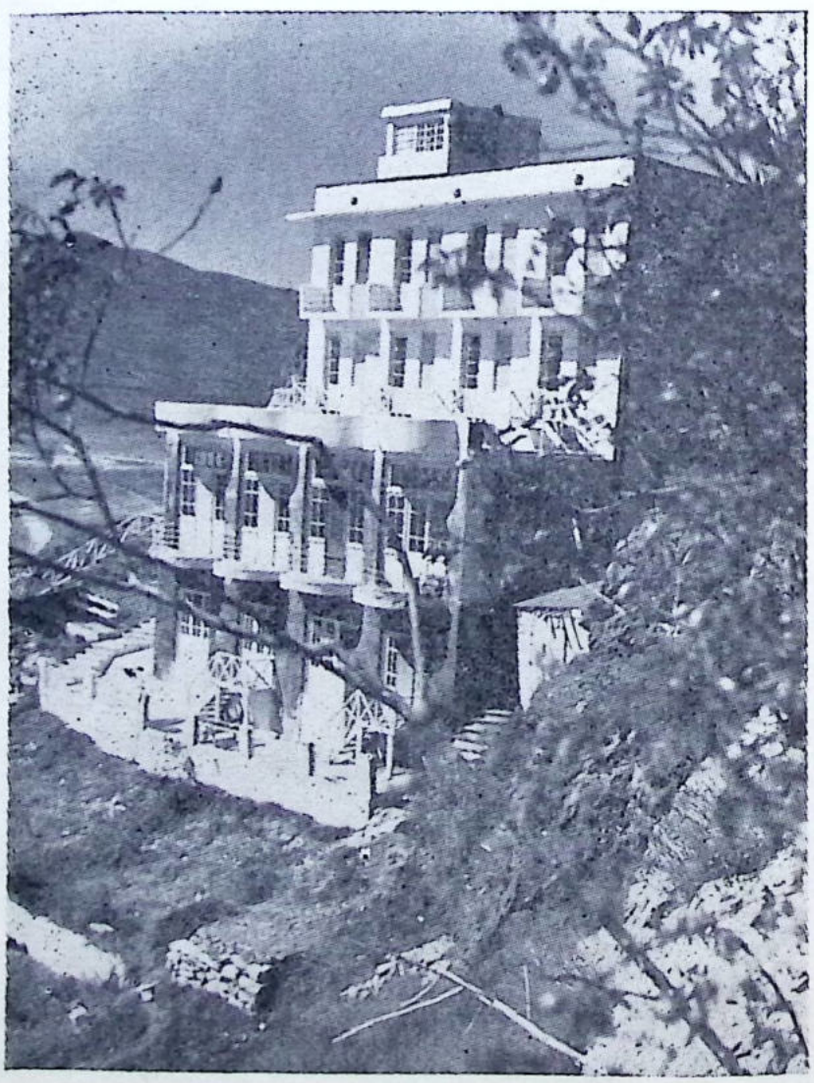
ԳՈՐԻՍ·— Շրջանը կը գրաւէ Հայաստանի հարաւ արեւելեան կողմը, լեռնային եւ անտառներով հարուստ շրջան մըն է: կեդրոնն է *Գորիս* քաղաքը (11·000 բնակիչ) որուն հարաւը կը գտնուի *Քարահունջ* գիւղը: Քարահունջ ունի 32 մեթր բարձրութենէ վար թափող գեղեցիկ ջրվէժ մը: Շրջանին մէջն է պատմական *Տաթեւ* վանքը:

ՂԱՓԱՆ·— Շրջանը կը գրաւէ Օխչի գետին հովիտը: կեդրոնն է *Ղափան* քաղաքը (20·000 բնակիչ): Շրջանին երկրորդ քաղաքն է Քաջարան (12·000 բնակիչ): Ղափան եւ Քաջարան նշանաւոր են պղինձի առատ հանքերով:

ՄԵՂՐԻ·— Սահմանակից է Պարսկաստանի: կեդրոնն է *Մեղրի* աւանը, որ երկաթուղիով կապուած է *Ջուլֆայի* հետ: Մեղրի այգեշատ շրջան մըն է, ունի ընտիր խաղող:

ԿԱՄՕ·— Նախկին անունով *Նոր Պայազիտ*: Կը գրաւէ Սեւանայ լիճին հարաւ արեւմտեան կողմը, որ լեռնային շրջան մըն է: Բնակչութիւնը կը զբաղի անասնապահութեամբ, ձկնորսութեամբ եւ երկրագործութեամբ: Կեդրոնն է Կամօ խաղաքը, որ շինուած է Գաւառապետ (Գրաձոր) գետին վրայ: Ծովու մակերեսէն 2000 մեթր բարձր է, տարուան ինն ամիսը ցուրտ կ'ընէ, բայց օդը առողջարար է: Գեղեցիկ ամարանոց մըն է:

ՍԵԻԱՆ·— Նախկին անունով Ելենովկա: Ամարանոց եւ ձկնորսութեան կեդրոն:

Սեւան — Գրողներու հանգստեան տունը

ՄԱՐՏՈՒՆԻ·— Սեւանայ լիճին հարաւային կողմը լեռնոտ շրջան մըն է: կեդրոնն է *Մարտունի*:

ԲԱՍԱՐԳԵՋԱՐ·— Շրջանը կը տարածուի Սեւանայ լիճին հարաւ արեւելքը: կեդրոնն է Բասարգեչար աւանը: Զոդ գիւղին շրջակայքը գտնուած է ոսկիի հանք:

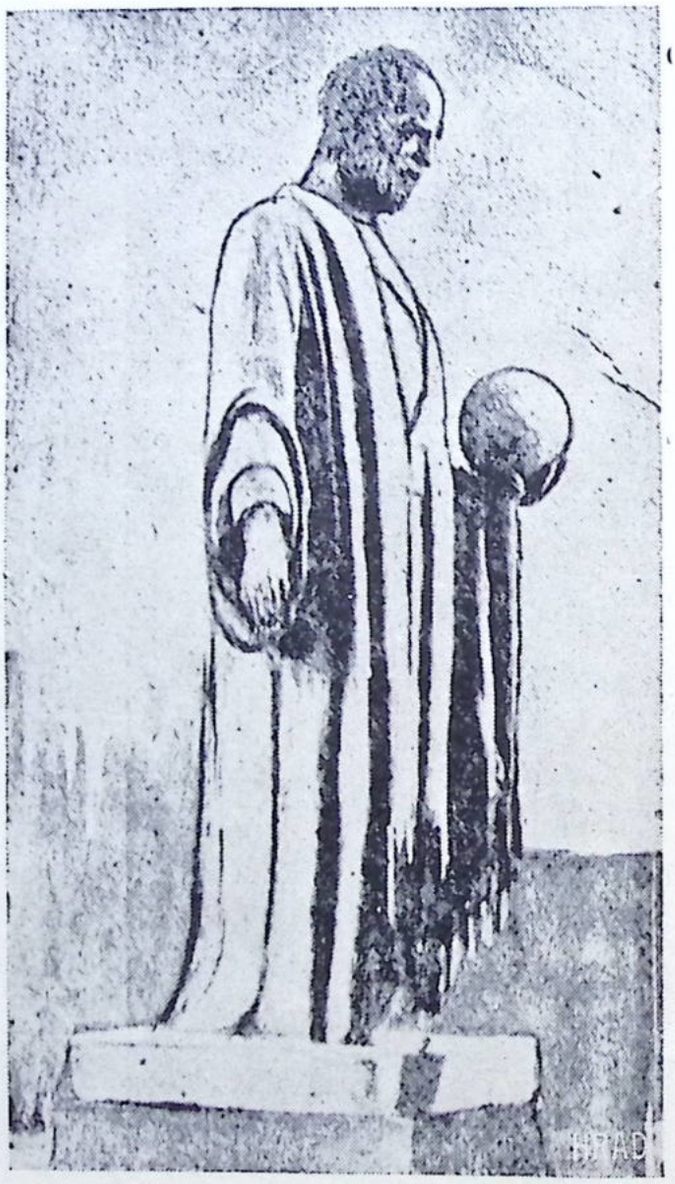
ՇԱՄՇԱՏԻՆ·— կը տարածուի Սեւանայ լիճին հիւսիս արեւելքը, որ լեռնային եւ անտառաւէտ շրջան մըն է: Բնակիչները գլխաւորաբար կը զբաղին այգեմշակութեամբ: կեդրոնն է *Բերդ* աւանը:

Նոյեմբերեան

ԿՐԱՍՆՈՍԵԼՍԿ·— Նոր շրջան մըն է, Սեւանայ լիճին հիւսիս արեւելքը: Լեռնային եւ անտառաւէտ շրջան: կեդրոնն է Կրասնոսելսկ աւանը, որուն նախկին անունն էր Կրասնոյէ:

Նոր ստեղծուած շրջաններ են՝ *Ազինի* (կեդրոնը Մարալիկ) Լեռնիևականի հարաւը: *Ղուկասեան*, *կալինինօ* եւ *Նոյեմբերեան* կը գըտնուին վրաստանի սահմանին վրայ, Հայաստանի հիւսիսը:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ

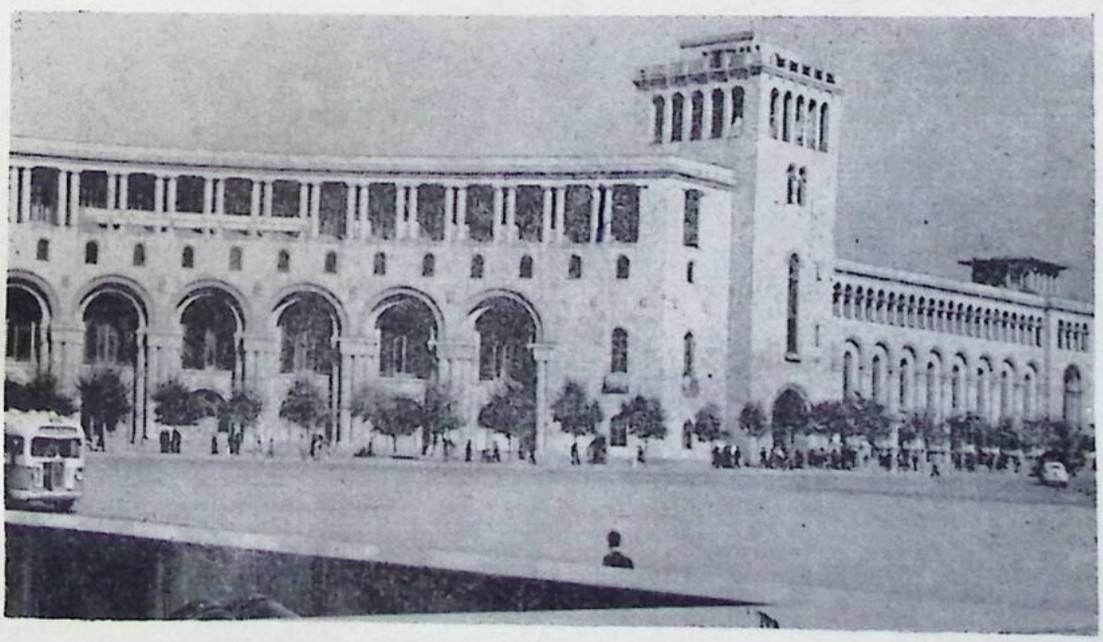
Հայ մեծ գիտունը, որ երկրին կլոր ըլլալը առաջին յղացողներէն մէկն է:

ԺԹ. ԴԱՍ

ԱՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ.— Հայաստանի մշակելի հողերուն տարածութիւնն է 700·000 հեքթար (7000 քառ. քլմ.) որուն մօտ 500 հազարը կ'օգտագործուի այսօր: Ընդարձակ տարածութիւններ կը դրաւեն լեռները, որոնք յաճախ անտառներով ծածկուած են:

Հայաստանի մէջ հողի անհատական սեփականութիւն գոյութիւն չունի: Հողը կը պատկանի կամ պետութեան (Սովխոզ) եւ կամ գիւղացիներու հաւաքականութեան (Կոլխոզ): Հողամշակութեան համար, ներկայիս կը գործածեն երկրագործական արդիական մեքենաներ: Երկրին առատ ջուրերը մեծապէս կ'օգնեն երկրագործութեան: Հողերը լաւագոյն օգտագործելու համար կը բացուին ջրանցքներ եւ կը չորցուին ճահիճները: Ոռոգումներու շնորհիւ մշակելի դարձած է 200·000 հեքթար հող: Կարեւոր ջրանցքներն են՝ Շիրակի, Էջմիածնի, Սեւանի եւ Մարգեղանի ջրանցքները: Բերքի յաւելման երրորդ միջոցն է պարարտանիւթերու գործածութիւնը ազօտ, ֆոսֆոր եւլն.:

Երեւան.— Ժողովրդական Տնտեսութեան Խորհուրդի շէնքը:

ԾԱՆՕԹ.— Ջրաքաշխութիւնը ծանօթ էր մեր նախահայրերուն: Ուրարտացիները չինած են բազմաթիւ ջրանցքներ, որոնց հետքերը մինչեւ այսօր կը մնան: Հին հայերը կը պաշտէին ջուրը: Ունէին ջուրի աստուածներ, որոնք վիշապ կը կոչուէին: Ոռոգումի դրութեան համաճայն, Շիրակի դաշտը եղած է հին Հայաստանի ցորենի չտեմարանը:

Արդի Հայաստանի բուսականութիւնը այլազան է իր կլիմային պէս: Հոն կ'աճին թէ բարեխառն, թէ տաք եւ թէ ցուրտ երկիրներու բոյսերը:

ՀԱՑԱՀԱՏԻԿՆԵՐ.— Կը մշակեն ցորեն, գարի, կորեկ, վարսակ եւայլն: Տարեկան արտադրութիւնը օրէ օր կ'աւելնայ: Հայաստան լեռնոտ երկիր մը ըլլալուն, հացահատիկի արտադրութիւնը չի բաւեր իրեն, ստիպուած է դուրսէն ալիւր կամ հացահատիկ պնել:

ԲԱՆՋԱՐԵՂԷՆ.— Երեւանի շրջանը կ'արտադրէ առատ բանջարեղէն, պտուղ, խաղող եւայլն:

ՊՏՂԱՏՈՒ ԾԱՌԵՐ.— Գլխաւոր պտուղներն են. ծիրան, դեղձ, տանձ, խնձոր, սալոր եւայլն: Պտղատու ծառերով հարուստ է Արարատեան դաշտը: Պտղամշակութիւնը Հայաստանի գիւղատնտեսութեան գլխաւոր ճիւղերէն մէկն է: Պտուղներէն կը պատրաստեն պահածոներ: Երեւանի պահածոյի գործարանը տարեկան կ'արտադրէ 20 միլիոն տուփ պահածոյ:

ՈՐԹԱՏՈՒՆԿ.— Այգեմշակութիւնը Հայաստանի ժողովուրդին գլխաւոր զբաղումներէն մէկն է: Այգեգործութիւնը զարգացած է Երեւանի, Աշտարակի, Վաղարշապատի եւ Մեղրիի շրջաններուն մէջ: Հայաստանի մէջ կը մշակուին խաղողի բազմաթիւ տեսակներ: Նշանաւոր է Երեւանի Արարատ գինիի եւ կոնեակի գործարանը, որուն արտադրած կոնեակի որակը աւելի բարձր է քան իտալական եւ յունական ամենալաւ կոնեակները:

ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ՏՈՒՆԿԵՐ

ԲԱՄՊԱԿ.— Բամպակի մշակութիւնը Հայաստանի մէջ մուտք գործեց պարսկական տիրապետութեան ժամանակ: Արարատեան դաշտը կը հասցնէ ընտիր բամպակ: Կառավարութիւնը մեծ հոգ կը տանի բամպակի մշակութեան յարմար հողերը չատցնելու եւ

արտադրութիւնը աւելցնելու համար։ Նշանաւոր է Լենինականի հիւանածեղէնի գործարանը, ուր կ՚աշխատին հազարաւոր գործաւորներ։

ԾԽԱԽՈՏ.— Ծխախոտի մշակութեամբ նշանաւոր են Արարատի դաշտը, Արագածի լանջը, Դիլիջան, Իջեւան եւայլն։ Նշանաւոր են Երեւանի ծխախոտի գործարանին պլանիկները։

ԱՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՐՏԷՍԸ

ՄԵՏԱՔՍ.— Շերամաբուծութեան զարգացման համար զարկ կը տրուի թթենիի մշակութեան: Գլխաւոր կեդրոններն են Մեղրի, Ղափան, Ղամարլու, Գորիս եւայլն:

ՁԱԿՆԴԵՂ.— Ձակնդեղի մշակութեամբ նշանաւոր է Լենինական-ի շրջանը: Համամլու գիւղին մէջ հաստատուած է չաքարի գործարան մը:

Հայաստանի մէջ կը մշակուին նաեւ չուչմայ (կնճութ), արեւածաղիկ, կտաւատ եւ բազմատեսակ ծաղիկներ:

ԱՆՏԱՌՆԵՐ.— Հայաստանի անտառները կը զբաւեն մեծ տարածութիւններ: Անտառներով հարուստ շրջաններն են Դիլիջան, Իջեւան, Ալլավերդի, Շամշաւին, Ղափան, Մեղրի, Գորիս եւայլն: Անտառներու ծառերն են կաղնի, չաղանակի, եղեւնի, գիհի, մայրի եւայլն: Երեւանի, Լենինականի եւ Դիլիջանի փայտաշինութեան գործարանները կ'արտադրեն բազմատեսակ կահ կարասիներ:

Երեւան.— Գինիի «Արարատ» գործարանը

Ի. ԴԱՍ

ԱՆԱՆՆԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒԵՍՏ

Անասնապահութիւնը Սովիէթական Հայաստանի գիւղատնտեսութեան կարեւոր ճիւղերէն մէկն է: Հայաստանի լեռնային շրջաններուն մէջ շատ զարգացած է անասնապահութիւնը: Մինչեւ 2400 մեթր բարձրութեան վրայ կը գտնուին արօտատեղիներ: Ձարկ կը տրուի խոտաբոյսերու մշակութեան եւ անասուններու ցեղի բարելաւման: Կերի հայթայթման եւ անասուններու աղնուացման գուգընթաց, խոշոր աշխատանք կը տարուի անասնապահական շինարարութեան: Կը շինուին գոմեր, ախոռներ, վարախներ, խոզանոցներ եւ թռչնոցներ: Հաստատուած է խտացած անունդի դրութիւնը: Խտացած խոտը կը պատրաստուի բոյսերու արմատներէն եւ տերեւներէն: Նորատեսակ բոյս մըն է սիլոսը:

Հայաստանի խոշոր եղջերաւոր կենդանիները կը դործածուին նաեւ դաշտային ծանր աշխատանքներու:

Հայաստանի խոշոր եղջերաւոր անասուններու (կով, եզ, դոմէշ) թիւը՝ մօտ մէկ միլիոն է: Իսկ մանր եղջերաւորներուն (ոչխար եւ այծ) թիւը՝ երկու միլիոնէն աւելի է: Ձիերուն եւ խոզերուն թիւը քանի մը տասնեակ հազար է: Կը զարգանայ նաեւ ճապարաբուծութիւնը: Թռչնաբուծութիւնը զարգացած է Սեւանի շրջանին մէջ: Մեղուաբուծութեան համար Հայաստանի կլիմայական պայմանները շատ նպաստաւոր են: Հայաստանի ծաղիկներուն հիւթէն պատրաստուած մեղրը առաջնակարգ է ամբողջ Կովկասի մէջ, մանաւանդ Լոռիի եւ Արագածի մեղրը:

ՋԿՆԱՔՈՒԾՈՒԹԻՒՆ.— *Գլխաւոր կեդրոնն է Սեւանայ լիճը: Սեւանի մօտ հաստատուած է ձկնաբուծարան մը: Ջանք կը թափուի Արփա (Արփի) եւ Ախլերը լիճերու մէջ եւս բազմացնելու ճուկերուն տեսակները:*

ՎԱՅՐԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ.— *Անտառային եւ լեռնային մարզերուն մէջ կը գտնուի արջ, գայլ, աղուէս, չնաքայլ, բորենի, այծեամ, եղջերու, եղնիկ եւայլն:*

ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒԵՍՏ

Ճարտարարուեստի համար նախապայման է չարժիչ ուժը: Հայաստան չունի քարիւղ եւ հանքածուխ, բայց չնորհիւ Սեւանայ լիճին եւ արագահոս գետերուն, այժմ Հայաստանի մէջ հաստատուած են բազմաթիւ ելեկտրակայանները, որոնք քանի մը հարիւր միլիոն քիլովաթ ժամ ելեկտրական ոյժ կ'արտադրեն: Արտադրուած ելեկտրական ուժով կը դառնան գործարաններու մեքենաները եւ կը լուսաւորուին քաղաքներն ու գիւղերը:

Հայաստանի ճարտարարուեստի գլխաւոր ճիւղերն են.

1· Հանքային արդիւնաբերութիւն.— *Հայաստանի գլխաւոր մետաղն է պղինձը, որուն կեդրոններն են.*

Ալլավերտի՝ *Լոռիի շրջանին մէջ:*

Ղափան՝ *Ղափանի շրջանին մէջ:*

Ալլավերտիի գործարաններուն կից չինուած է պղինձի ելեկտրական տարրալուծման բաժանմունքը, պղինձի ձուլման գործարանը եւ ծծմբարջասպային (սիւլֆիւր) գործարանը: Հայաստանի մէջ ածուխի յայտնի հանքավայր մըն է Ջաջուռը, որ կը գտնուի Լենինականի մօտ:

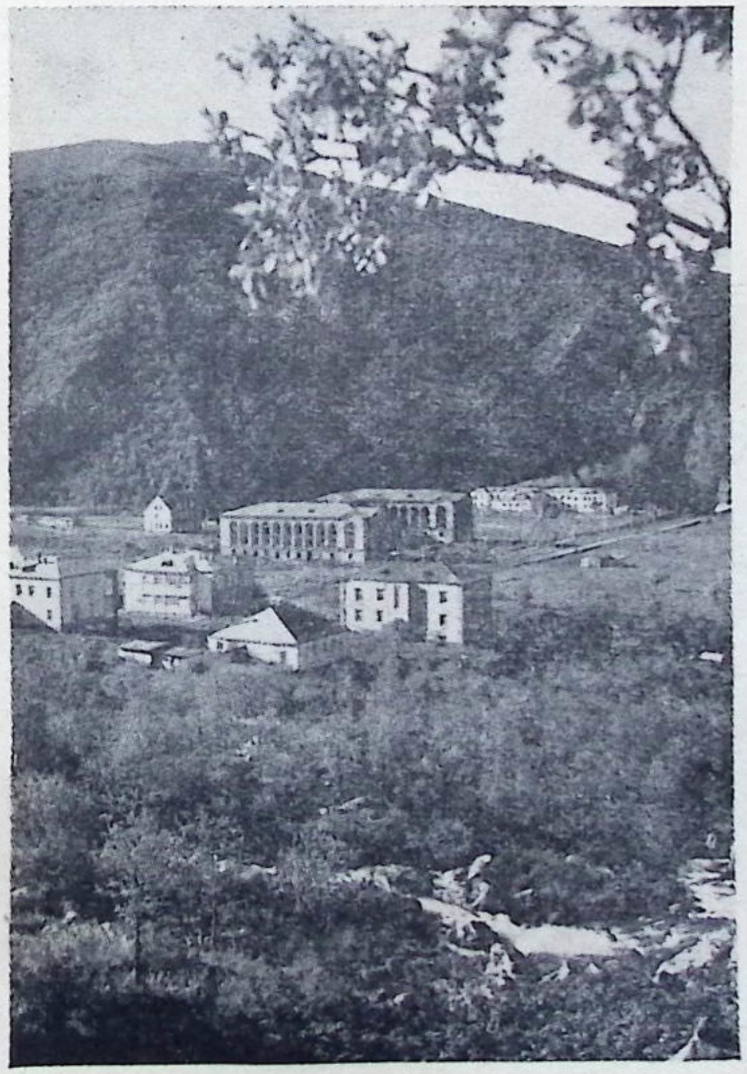
Արզնիի առողջարանի շէնքերէն մէկը

Պղինձ կ'արտադրուի նաեւ Քաջարան քաղաքէն եւ Դաստրակերտ աւանէն, երկուքն ալ Ղափանէն ոչ հեռու: Պղինձի արտադրութեամբ Հայաստան կու գայ երկրորդ կարգի վրայ ամբողջ Սովիէթական Միութեան մէջ:

Հայաստան մետաղներէն ունի նաեւ կապարի, ցինկի եւ երկաթի հանքեր:

Ճահճային շրջաններու մէջ, Արփա (կամ Արփի) լիճին եւ Բասարգեչարի մօտերը կը գտնուի կիպահողը որ կը կոչուի տորֆ:

Հայաստանի երկրորդ հանքային հարստութիւնն է տուֆ քարը (հողաքար), որ կը դործածուի շինութեան համար: Տուֆը կակուղ, թեթեւ եւ դիմացկուն քար մըն է, կը տակայ հրդեհի եւ երկրաշարժի

Ջերմուկ.— Ընդհանուր տեսարան

դէմ: Կարելի է զայն փայտի պէս գամել եւ ներկել: Տուֆի դիմաւոր հանքը կը գտնուի Արթիկի մէջ եւ Արագածի լանջին վրայ: Տուֆէն եաք, կ'օգտագործուին պեմզայի կամ չեչաբարի հանքերը, որոնք դիմաւորապէս կը գտնուին Անի կայարանի մօտ, եւ Արագածի մօտ Պեմզաշէն (Մահմուտջուղ) աւանին մէջ: Պեմզան կը գործածուի կրաղիւսի եւ ապակիի պատրաստութեան համար:

Հայաստան ունի նաեւ կրանիթ՝ Փամպակ կայարանի մօտ եւ ծծումբ՝ Արագածի կողմերը: Նշանաւոր են նաեւ Հայաստանի ճերմակ եւ գունաւոր մարմարները, պազալթ աւազը եւ գունաւոր հողը: Արարատի մօտ վինուած է կիրի գործարան մը: Իսկ Երեւանի մէջ՝ գաճի գործարան մը:

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՋՈՒՐԵՐ.— Հայաստան հարուստ է հանքային բուժիչ ջուրերու աղբիւրներով, որոնց թիւը կը հասնի քանի մը հարիւրի: Ամենէն նշանաւորներն են՝ Արզնիի, Ջերմուկի եւ Դիլիջանի հանքային ջերմուկներն ու ջուրը: Արզնի կը գտնուի Սեւանի եւ Երեւանի մէջեւ: Անոր հանքային ջուրը միլիոնաւոր վիշերով կ'արտածուի այլ երկիրներ:

Երեւան
Շահումեան հրապարակը

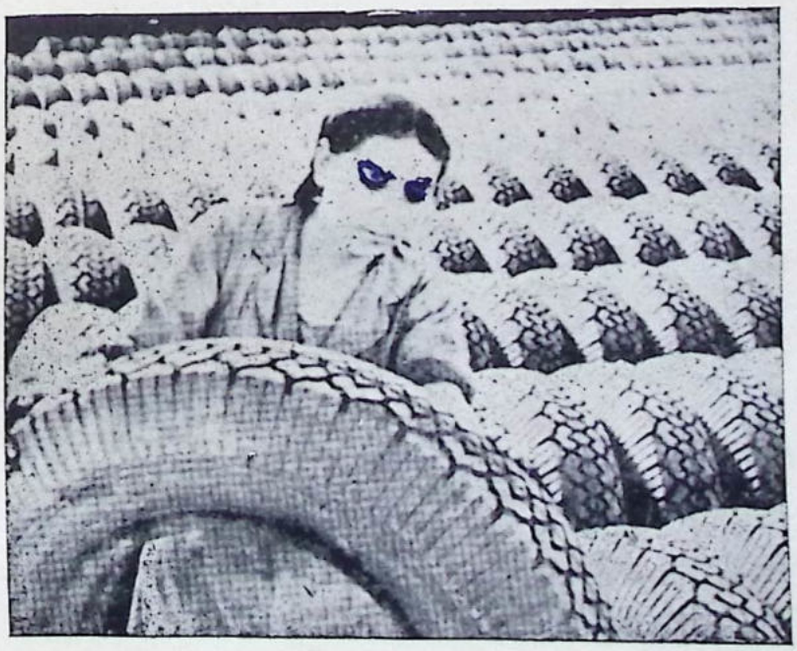
Դիլիջան
Մանկական բուժարանը

ԻԱ· ԴԱՍ

ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒԵՍՏ ԵՒ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

2· *ՔԻՄԻԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ*.— *Քիմիական արդիւնաբերութեան մէջ կը յառաջդիմեն կիրովականը (Մեծ Ղարաքիլիսա), Երեւանը եւ Ալլավերտին: Կիրովականի մէջ հաստատած են քարբիթի եւ երկրագործութեան համար պարարտացուցիչ նիւթերու գործարանները: Երեւանի մէջ հաստատուած են արուեստական քաուչուկի հսկայական գործարանները, որոնց մէջ կ'աշխատին աւելի քան 15·000 գործաւորները: Արուեստական քաուչուկը կ'արտադրեն կրաքարէն: Նշանաւոր են նաեւ Երեւանի կրաղիւսի եւ քարբիթի գործարանները: Շինուած են նաեւ դաճի եւ ալիւմինիումի հսկայ գործարանները:*

3· *ՄԵՔԵՆԱՇԻՆՈՒԹԻՒՆ*.— *Երեւանի մէջ հաստատուած է մեքենական մեծ գործարան մը, որ ունի երեք մասեր, մետաղագործարան, ձուլարան եւ դարբնոց: Պատերազմի ընթացքին Հայաստանի մէջ հաստատուեցան ինքնաշարժերու շինութեան եւ նորոգութեան գործարանները: Առաջնակարգ տեղ կը գրաւեն երկրագործական եւ*

Քաուչուկի արտադրութիւնը Հայաստանի մէջ

ելեկտրական մեքենաներու ու պիտոյքներու չինութեան գործարանները:

4. ՀԻՒՍՈՒԱԾԵՂԷՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒԵՍՏ.— *Հիւսուածեղէնի արդիւնարերութեան մէջ առաջին տեղը կը գրաւէ Լենինականի հիւսուածեղէնի գործարանը: Հոն կը մանեն եւ կը գործեն բամպակը՝ գլխաւորապէս ներքին գործեղէն եւ գուլպաներ պատրաստելու համար: Հայաստանի մէջ կը մշակուի նաեւ գունաւոր բամպակը:*

Բամպակի հունտը կը գործեն եւ կ'աղան մասնաւոր գործարաններու մէջ՝ ձէթ եւ օճառ պատրաստելու համար:

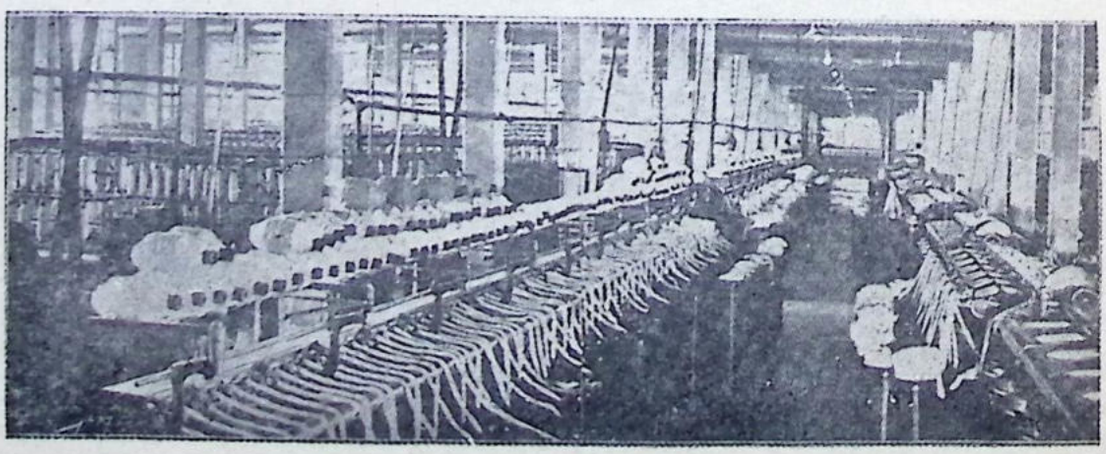
Երեւանի եւ Հոկտեմբերեանի մէջ չինուած են ձէթ–օճառի գործարաններ: Երեւանի մէջ հաստատուած է բուրդ մանելու եւ հիւսելու գործարան:

5. ՍՆՆԴԵՂԷՆԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆ.— *Երեւանի մէջ չինուած է պահածոյի գործարան մը, որ ունի բանջարեղէնի, մրգեղէնի եւ անուշեղէնի բաժիններ: Օրական արտադրութիւնը կը հասնի 800·000 քիլոյի:*

Պահածոյի գործարաններ կան նաեւ Աշտարակի, Մեղրիի եւ Հոկտեմբերեանի նման այլեւայլ շրջաններու մէջ: Երեւանի եւ Լենինականի մէջ կան միսի պահածոյի գործարաններ:

Նշանաւոր է Երեւանի Արարատ գինիի եւ քօնեակի գործարանը, որուն տարեկան արտադրութիւնը կը հասնի 24·000 հէքթոլիտրի:

Սննդական արտադրութեան կարգին կարեւոր տեղ կը գրաւէ Սեւանայ լիճէն ձուկի արտադրութիւնը, չաքարի արդիւնարերութիւնը, ձէթի, խղի, ալիւրի, կաթի, ոսլայի, գարեջուրի, սառի եւ պանիրի արտադրութիւնները:

Լենինականի հիւսուածեղէնի գործարանը

Ծխախոտի բաղը

ՈՒՐԻՇ ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ.— *Երեւանի մէջ զարգացած է մետաքսի, ծխախոտի եւ ատաղձի գործերը: Նշանաւոր է նաեւ Երեւանի ժամացոյցի շինութեան գործարանը: Իսկ Երեւանի արուարձաններուն մէջ՝ գորգագործութիւնը, կաշեգործութիւնը, դուլպայագործութիւնը, եւն.: Կան նաեւ կաշիի, կօշիկի, կաւագործութեան գործարաններ: Այս գործերով կը պրաղին ընդհանրապէս արհեստակցական համագործակցականները (արտել-ները):*

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

1. Ցամաքային հաղորդակցութիւն.— *Կը բաժնուի երկուքի.*
   Խճուղի.
   Երկաթուղի.

Հայաստան ունի բազմաթիւ խճուղիներ, որոնք մասնաւորաբար շատ կը դիւրացնեն երթեւեկը լեռնային շրջաններուն մէջ: Խճուղիներով ամենէն աղքատ շրջանն է Զանգեզուրը:

Երկաթուղիներ.— *Արդի Հայաստանի երկաթուղիներուն ընդհանուր երկարութիւնը կը հասնի մօտաւորապէս 500 քլմ.ի: Գլխաւոր երկաթուղին է Թիֆլիս-Երեւան-Ջուլֆա գիծը: Այս գիծը մէկ կողմէն կապուած է Մոսկուա-Պաքու-Պաթում երկաթուղիին, իսկ միւս կողմէ՝ Պարսկաստանի:*

Լենինականէն Արթիկ երկարած է 30 քլմ. երկարութեամբ նեղ գիծ մը՝ փոխադրելու համար շինութեան քարերը:

Երեւան–Հրազդան դիծին երկարութիւնն է 70 քլմ.: Հրազդան չուտով պիտի միանայ Սեւան քաղաքին, Սեւանայ լիճին ափին:

Նախագծուած է հետեւեալ նոր երկաթուղիներու շինութիւնը:

Ա.— Հրազդան–Սեւան–Դիլիջան–Ազստաֆա:

Բ.— Երեւան–Էջմիածին–Հոկտեմբերեան (Սարտարապատ):

2· Օդային գիծեր.— Օդային հաղորդակցութեամբ Հայաստան Թիֆլիսի հետ կապուած է Լենինական–Թիֆլիս գիծով, իսկ Պաքուի հետ՝ Դիլիջան–Պաքու գիծով:

3· Ծովային.— Հայաստան ծով չունի: Գետերն ալ նաւարկելի չեն: Նաւարկութիւնը կը կատարուի միայն Սեւանայ լիճին վրայ փոքր շոգենաւերով, շոգեմակոյկներով եւ նաւակներով: Զննորսութեան համար կան բազմաթիւ նաւակներ:

Ա Ռ Ե Ւ Տ Ո Ւ Ր

Հայաստանի մէջ մեծ առեւտրականներ չկան, որովհետեւ այդ գործը ստանձնած է Պետութիւնը: Անհատներու արտօնուած է միայն մանր առեւտուր եւ փոքր արհեստներով զբաղիլը:

Հայաստանի մէջ առեւտուրը կը կատարուի համագործակցական ընկերութիւններու (кооператив) կողմէ որոնք ունին աշխատանոցներ եւ խանութներ, ուր գիները որոշուած են:

Առուծախը կը կատարուի դրամով, որ նոյն է բոլոր Խորհրդային Երկիրներու մէջ: Դրամական միութիւնն է ռուբլին (1 տոլար): Ռուբլին ստորաբաժանուած է կոպէկը: 100 կոպէկը կ'արժէ մէկ ռուբլի: Մանր դրամները արծաթ եւ նիքել են, իսկ ռուբլին սկսելով՝ թուղթ: 10 ռուբլինոց թղթադրամը կը կոչուի չերվոնէց:

ՆԵՐԱԾՈՒՄՆԵՐ.— Հայաստան կը ներածէ հացահատիկներ, չաքար, հիւսուածեղէններ, ղեստներ, մեքենաներ, համեմներ, թէյ, ներկեր, թուղթ, երկաթ, պողպատ, անուշահոտ եւայլն:

ԱՐՏԱԾՈՒՄՆԵՐ.— Կ'արտածէ գինի, քոնեակ, պահածոներ, մորթ, պղինձ, տուֆ, պեմզա, հանքային ջուր, կրաղիւս, քարւխուկ, ծխախոտ, ելեկտրական մեքենաներ եւ պիտոյքներ, ժամացոյց, գիրք, եւայլն:

ԻԲ. ԴԱՍ

ԱՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԷՆ ԴՈՒՐՍ ԶԳՈՒԱԾ ՀՈՂԵՐ

Արդի Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններէն տակաւին դուրս կը մնան Արեւելեան Հայաստանի հետեւեալ մասերը.

1. Սուրմալուի գաւառ.
2. Շարուր–Նախիջեւան.
3. Ախալքալաքի գաւառ.
4. Լեռնային Ղարաբաղ.
5. Կարսի Նահանգ.

1. *ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳ.— Թուրքիոյ կցուած է 1921–էն ի վեր: Կը տարածուի Կուր, Ճորոխ, Ախուրեան եւ Արաքս գետերուն մէջտեղ: Կլիման թէպէտ խիստ է, բայց բուսականութեամբ շատ վարթամ չորյան մըն է: Տարածութիւնն է 19·000 քառ. քմ.: Գլխաւոր քաղաքներն են.*

Կարս.— *Շինուած է Կարսայ գետին եղերքը: Նշանաւոր բերդաքաղաք մըն է, որ արեւելեան կողմէն երկաթուղիով կապուած է Լենինականի, իսկ արեւմուտքէն՝ էրզրումի:*

Արտահան.— *Շինուած է Կուրի եղերքներուն վրայ: Հին եւ ամուր բերդաքաղաք մըն է:*

Սարըղամիշ.— *Կարսի հարաւ արեւմուտքը, Կարս–Էրզրում երկաթուղիին վրայ:*

Օլթի.— *Շինուած է Օլթի գետին վրայ:*

Կարսի նահանգին մէջ կը գտնուի պատմական Անի քաղաքը որ շինուած է Ժ. դարուն, Աշոտ Գ. Ողորմածի եւ Բագրատունի ուրիշ թագաւորներու օրով: Անի քաղաքը նշանաւոր էր շէնքերով, հսկայ պարիսպներով եւ վառաւոր եկեղեցիներով:

2. ՍՈՒՐՄԱԼՈՒԻ ԳԱՒԱՌ.— (3·650 քառ. քլմ.).— Կը տարածուի Կարսի նահանգին հարաւ արեւելեան կողմը: Կեդրոնն է Իգտիր գիւղաքաղաքը: Կարեւոր աւան մըն է Կողբը, որ կը գտնուի Արաքսի հարկաւոր կողրայ վտակին եղերքը: Կողբ հինէն ի վեր հարուստ է աղահանքերով: Այս գաւառն ալ 1921էն ի վեր կցուած է Թուրքիոյ:

3. ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻ ԳԱՒԱՌ (2·800 քառ. քլմ.).— Ներկայիս ենթակայ է Վրաստանի: Կը գրաւէ Կուր գետին վերին հովիտը: Գուգարաց երկրին պատմական Ջաւախէթն է ասիկա: Կլիման խիստ, բայց առողջարար է: Նշանաւոր է մեղուաբուծութեամբ եւ անասնաբուծութեամբ:

Գաւառին կեդրոնն է Ախալքալաք աւանը:

4. ՇԱՐՈՒՐ–ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ.— Ատրպէյճանի ենթակայ ինքնավար հանրապետութիւն մըն է: Տարածութիւնն է 5·600 քառ. քլմ.: Բնակչութեան կէսէն աւելին հայեր են:

Շարուրի շրջանը կը գտնուի հանրապետութեան հիւսիսային մասին վրայ: Մէջէն կ'անցնի Արեւելեան Արփաչայ գետը: Շարուրի մէջ կը մշակուին բրինձ եւ խաղող:

Նախիջեւանի շրջանը կը տարածուի Շարուրէն հարաւ, որ մասամբ լեռնային եւ մասամբ դաշտային է:

Շարուր–Նախիջեւանի հանրապետութեան կեդրոնն է Նախիջեւան քաղաքը, որ չինուած է երկաթուղիին վրայ: Ըստ աւանդութեան, Նախիջեւան քաղաքի մօտ է Նոյի դերեզմանը: Նախիջեւանի գլխաւոր քաղաքներն են.

Օրտուպատ.— Երկրին հարաւ արեւելեան ծայրը: Բնակիչները թաթարներ են:

Ագուլիս.— Օրտուպատի հիւսիսը գեղեցիկ աւան մըն է:

Ջուլֆա.— Կը գտնուի Պարսկաստանի սահմանին վրայ:

ՄԱՆՕԹ.— Նախիջեւան գաւառը հին Հայաստանի Գողթն գաւառն է որ նշանաւոր եղած է իր երգիչներով: Նախիջեւանի մէջ, Արաքսի ափին՝ կը գտնուի Ջուղայ գիւղը, մնացորդը՝ հին Ջուղայ քաղաքին, ուրկէ Շահ Աբբաս հայերը բռնի գաղթել տուաւ դէպի Պարսկաստան: Նախիջեւանի հայերը կը կոչուին *զօկ*, որոնք ունին իրենց յատուկ բարբառ մը:

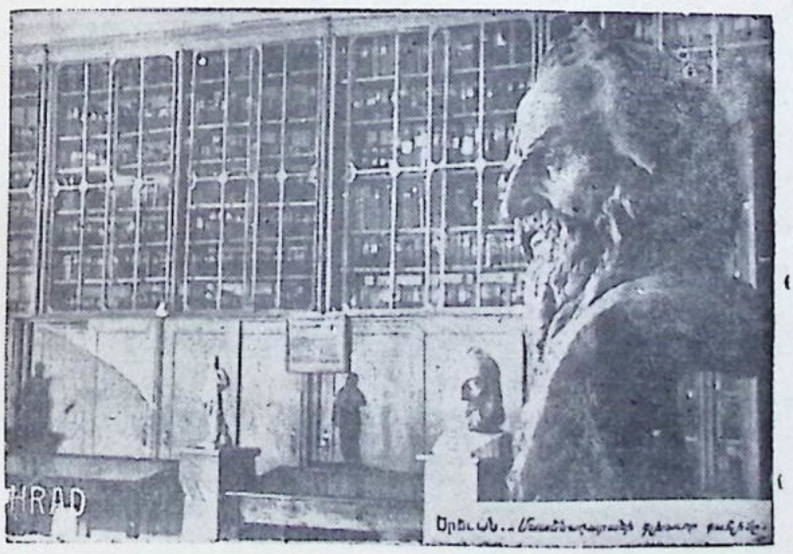
Շարուրի շրջանին մէջ ամենամեծ աւանն է *Սուալինսկ*:

5· ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԿԱՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՂԱՐԱԲԱՂ.— *Կը տարածուի Հայկական Բարձրաւանդակին հիւսիս արեւելեան կողմը: Սահմանակից է Զանգեզուրի եւ Սիւնիքի: Տարածութիւնն է 4·100 քառ· քմ·: Բնակչութեան թիւը 200·000է աւելի է, որոնց 150·000էն աւելին հայեր են, իսկ մնացեալ մասը՝ թուրք եւ թաթար:*

Կլիման ցուրտ եւ խիստ է, բնակչութիւնը կը զբաղի գլխաւորաբար երկրագործութեամբ, այգեմշակութեամբ եւ շերամաբուծութեամբ: Կենդանիներէն նշանաւոր է ձին, իսկ հանքերէն՝ գետաբեկի պղնձահանքերը:

Ղարաբաղի ինքնավար շրջանին կեդրոնն է Ստեփանակերտ աւանը: Գլխաւոր քաղաքն է Շուշի, որ չինուած է լերան մը կողին վրայ: Ղարաբաղի միւս կարեւոր աւաններն են, Հադրութ, Թալիշ եւ Մարտունի:

ԱՐՄԱԻԻՐԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՇՐՋԱՆ.— Հիւսիսային Կովկասի մէջ, Սեւ ծովու ափին, Նովորոսիսքի մօտ կը գտնուի Արմաւիրի *Հայկական Ինքնավար Շրջանը: Ունի 20–30·000 հայ բնակչութիւն: Հոն կան հայկական դպրոցներ եւ հիմնարկութիւններ:*

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Արդի Հայաստան	1·552·000
Վրաստան	443·000
Ատրպէճան	442·000
Ռուսական Հանրապետութիւն	256·000
Խորհրդային Միութեան այլ չրջաններ	400·000
Ֆրանսա	80·000
Պուլկարիա	23·000
Յունաստան	10·000
Ռումանիա	30·000
Եւրոպական այլ երկիրներ	10·000
Սիւրիա եւ Լիբանան	225·000
Թուրքիա	120·000
Պարսկաստան	110·000
Իրաք	15·000
Յորդանան եւ Պաղեստին	6·000
Կիպրոս	3·000
Հնդկաստան, Ճաւա եւ Ովկիանիա	6·000
Մանչուրիա, Չինաստան եւ ասիական այլ երկիրներ	3·000
Եգիպտոս եւ Սուտան	35·000
Հապէշիստան	2·000
Հիւսիսային Ափրիկէ եւ ափրիկեան այլ երկիրներ	5·000
Միացեալ Նահանգներ	300·000
Գանատա	12·000
Հարաւային Ամերիկա	80·000
Ընդհանուր Գումար	4·168·000

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմին, Հայաստանի եւ Սփիւռքի Հայերը իրենց լայն աջակցութիւնը բերին Դաշնակիցներու Դատին: Այլեւս Հայ ժողովուրդը ակնդէտ կը սպասէ Հայաստանի բռնազբաւուած հողերուն վերադարձուելուն: Այս նպատակով, յուշարձանը ներկայացուեցան մեծ երկիրներու իշխանաւորներուն: 1946ի ամրան, Սովիէթ Կեդրոնական Իշխանութեան արտօնութեամբ արտասահմանէն 50·000 հայեր հայրենիք մեկնեցան:

Խաչատուր Աբովեանի արձանը

ՏՊԱՐԱՆ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

Անթիլիաս, Լիբանան

ԳԻՆ՝ 200 Դրկ.

Աշխարհագրութեան	դասեր Ա. եւ	Բ. Տարի	200	Դրկ.
»	»	Գ. Տարի	200	»
»	»	Դ. Տարի	250	»
Հայաստանի	Աշխարհագրութիւն		200	»

